

Kloosterkleding in beeld

31-7-2010

Lonneke Hoondert

Kloosterkleding in beeld

Lonneke Hoondert

Studentnummer: 0418633

Masterscriptie Middeleeuwse Studies, Universiteit Utrecht

Begeleider: Truus van Bueren

Inhoud

<i>Voorwoord</i>	2-3
Hoofdstuk 1, <i>inleiding</i>	
1.1 Kloosterkleding	3-6
1.2 Literatuur tot nu toe	6-7
1.3 Werkwijze	7-8
1.4 Verantwoording	8-9
Hoofdstuk 2, <i>traditionele orden</i>	9
2.1 De regel van Benedictus	9
2.1.1 Benedictijnse orde	9-12
2.1.2 Cisterciënzer orde	12-15
2.1.3 Kartuizer orde	15-20
2.2 De regel van Augustinus	20
2.2.1 Reguliere kanunniken en kanunnikessen	20-30
2.2.2 Premonstratenzer orde	30-32
2.2.3 Birgittijnen en birgittinessen	32-33
Hoofdstuk 3, <i>Bedelorden</i>	33-34
3.1 Franciscaner orde	34-38
3.2 Dominicaner orde	38-42
3.3 Karmelieten en karmelietessen	42-43
Hoofdstuk 4, <i>Geestelijke ridderorden</i>	43-44
4.1 Duitse orde	44
4.2 Johanniters	44-45
Hoofdstuk 5, <i>Lekenorden</i>	45
5.1 Begijnen	45-46
Hoofdstuk 6, <i>Slotopmerkingen</i>	
6.1 Problemen bij het identificeren van kloosterkleding	46-48
6.2 Successen	48
6.3 Vervolgonderzoek	48-49
<i>Bibliografie</i>	49-50

Voorwoord

In januari 2009 werd ik op een avond gebeld door Truus van Bueren, bij wie ik de onderzoeksseminar *Art Patrons* volgde voor mijn master *middeleeuwse studies*. Ze had een idee voor een scriptie en ze wilde daar

met mij over praten. Zelf wist ik nog niet wat ik wilde gaan onderzoeken voor mijn eindwerkstuk. Mijn interesse ligt bij kunst uit de late middeleeuwen, waardoor ik, gezien Truus' onderzoek naar middeleeuwse memorietafels, natuurlijk inging op haar uitnodiging. Truus stelde me voor om onderzoek te doen naar kloosterkleding in de late middeleeuwen. Ik zou, aan de hand van afbeeldingen, een beredeneerd overzicht moeten maken van de verschillende kloosterorden en hun kleding. Dit overzicht zou vervolgens toegankelijk gemaakt moeten worden via een website. Een andere studente, Cassandra van Houdt, had net een eerste versie voor de website voor de identificatie van kloosterkleding afgerond en vervolgonderzoek was nodig. Vanzelfsprekend nam ik 'de uitdaging' aan, want waar anders zou ik de kans krijgen om mijn twee grootste passies: middeleeuwen en kleding, te combineren?

Mijn eerste zoektocht naar afbeeldingen die geschikt zouden zijn voor mijn onderzoek verliep moeizaam. Publicaties waarin ik verwachtte veel bruikbare afbeeldingen te vinden, bevatten nauwelijks hetgeen waar ik naar op zoek was. Hetzelfde gold voor secundaire literatuur, waarin ik naar aanvullende informatie zocht omtrent kloosterkleding. Hoewel heel wat geschreven is over de verschillende kloosterorden in de middeleeuwen en daarbij ook de kleding aan bod komt, kon ik in de gevonden publicaties, uitzonderingen daargelaten, niet terugvinden wat ik wilde weten. Wat droegen de kloosterlingen van verschillende orden precies? Hadden kloosterlingen ook weleens andere kleding aan? Droegen kloosterlingen van dezelfde orde ook onderling verschillende kleding? Hoe verschilde de kleding van kloosterlingen en leken van elkaar? Ik had (en heb, want elke opgeloste vraag leverde weer een aantal nieuwe op) een enorme hoeveelheid vragen. Hoewel ik niet wijzer werd wat betreft de kleding kon ik uiteindelijk wel een aantal secundaire publicaties goed gebruiken voor het schrijven van kleine introducties over de kloosterorden. Een speciale rol is hierbij weggelegd voor de publicatie van Jan Kuys.¹ Mijn latere zoektochten naar afbeeldingen bleken wel succesvol en via een aantal museumcatalogi vielen een hoop puzzelstukjes op de juiste plaats, waardoor mijn overzicht van kloosterkleding (en de uiteindelijke website) uitgebreider en vollediger is dan de eerste versie.

Het onderzoeken van kloosterkleding en het schrijven van de scriptie was een moeilijk proces. Het zou ook nooit gelukt zijn zonder de steun van de mensen om mij heen. Daarom wil ik hier de ruimte nemen om hen allemaal te bedanken. Grote dank gaat uit naar Truus van Bueren, die mij dit onderwerp toevertrouwde en mij heeft geholpen om mijn onderzoek tot een goed einde te brengen. Ze heeft zich daarin niet slechts opgesteld als docent, maar ook als coach, door mij regelmatig goede moed in te spreken en als luisterend oor, wanneer ik ergens moeite mee had, ongeacht of dat nu te maken had met mijn scriptie of niet. Dank gaat ook uit naar Ivar van den Broek, die een prachtige website heeft ontworpen. Daarnaast wil ik ook Patrick en Beer bedanken, die mij eveneens hebben gesteund tijdens het schrijven. Vanzelfsprekend was ook de steun van mijn familie onmisbaar tijdens het schrijfproces. Papa, mama, Erik, Jeanniene, Gijs, Daphne en opa en oma's, bedankt! Ook mijn vriendin Esmee, die tegelijk met mij haar scriptie schreef, kan ik in dit voorwoord niet vergeten. Met z'n tweeën hebben we ons door de scriptiestress heen geworsteld. Ik wil haar bedanken voor haar steun en voor alle momenten waarop we samen konden klagen en uithuilen. Verder wil ik noemen: Cassandra van Houdt en haar onderzoek naar kloosterkleding en de bijbehorende website aan de hand van de afbeeldingen uit *Memoria in beeld*,² Charlotte Dikken, Fenna Visser en Rolf de Weijert.

Het schrijven van deze scriptie heeft een hoop van me gevergd, maar het resultaat stemt me, voor zover dat mogelijk is, tevreden. Het liefst had ik een nog uitgebreider onderzoek gedaan naar alle verschillen en variaties in kloosterkleding, die ik ben tegengekomen. De uitzonderingen en variaties zijn de aspecten die mij voor deze studie en dit vak hebben doen kiezen. Daarom wil ik hier de ruimte nemen om te benadrukken dat, hoewel het resultaat van mijn onderzoek een goede basis vormt voor het identificeren van kloosterlingen, het belangrijk is dat onderzoek naar kloosterkleding wordt voortgezet. Er ligt immers nog zoveel meer bronnenmateriaal in musea en bibliotheken te wachten om onderzocht te worden!

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 Kloosterkleding

In 1289 zorgde de uitvaardiging van de pauselijke bul *Supra Montem* door paus Nicolaas IV voor spanningen

1 Jan Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen 2004.

2 www.let.uu.nl/memor.ie.

tussen zwarte en grijze penitenten. Penitenten waren leken die in eigen huis volgens bepaalde (sobere) regels een religieus geïnspireerd leven leidden, zoals kloosterlingen.³ Vaak kregen zij spirituele leiding van bedelorden, waardoor zij, overeenkomstig de orde van wie zij leiding kregen, de grijze kleding van de Franciscanen of zwarte kledij van de Dominicaner orde aannamen. De pauselijke bul was bedoeld om formele goedkeuring te geven aan de leefregel voor penitenten die eerder al in 1284 werd opgesteld. Om eendracht onder de penitenten te creëren, die allen verschillend gekleed gingen, werd in de bul een kledingvoorschrift opgenomen. De kleding, ongeacht van welke bedelorde zij leiding kregen, moest niet wit, niet zwart, maar grijsachtig van kleur zijn. Uiteindelijk kwamen de verschillende penitenten allebei onder de invloed van de minderbroeders, waardoor ze nu vooral bekend zijn als broeders en zusters van de derde orde van Sint Franciscus.⁴

Bovengenoemde gebeurtenis is een mooi voorbeeld van het belang, dat in de late middeleeuwen, gehecht werd aan de kleur en stof van de kleding van verschillende religieuze orden. Het geeft aan dat er nuances bestonden tussen de kleding van verschillende groepen religieuzen met min of meer hetzelfde gedachtegoed en dat die groepen ook hun identiteit uitdrukten via hun kledij. In het geval van de penitenten (later Franciscaner derde orde) drukten de grove stof, sobere snit en de grauwe kleur van de kleding hun verachting van het wereldse en verlangen naar nederigheid uit.⁵ In zijn artikel 'Niet wit en niet zwart' geeft Hildo van Engen aan dat het uitdrukken van identiteit niet de enige functie van het habijt van de latere Franciscaner derde orde was: door de uniformiteit van de kleding werd er eenheid gecreëerd en werd de saamhorigheid onder de derde-ordelingen vergroot. Daarnaast had het ook een praktische functie: toen de derde-ordelingen een kloosterlijk leven gingen leiden in gemeenschappen, zorgde het ervoor dat ze zichzelf konden onderscheiden van andere orden.

Dat een specifieke dracht een belangrijke functie voor kloosterlingen had, laat Van Engen ook zien in een ander voorbeeld in zijn artikel. Nadat bisschop Frederik van Blankenheim advies had ingewonnen bij zijn rechtsgeleerden, gaf hij in 1411 via een oorkonde aan dat het kledingvoorschrift voor de derde-orde zusters van het Delfste Agathaconvent strenger moest zijn. Hij streefde naar nederigheid en een vredig samenleven onder de zusters en wilde dit bereiken via eenvoud en eenvormigheid in kleding. Hij bepaalde dat de mantel en kap van de zusters, grijsachtig moest zijn en om misverstanden te voorkomen bevestigde de bisschop niet alleen zijn zegel, maar ook een stukje grijs linnen als voorbeeld aan de oorkonde.⁶

In voorgaande alinea's wordt duidelijk dat de kleding van kloosterlingen niet alleen diende om het lichaam te verhullen. Getuige de bemoeienis van hoge geestelijke functionarissen met de kleding van de kloosterlingen, speelde het ook een belangrijke rol in de kerkpolitiek. Onderzoek naar kloosterkleding zou om deze reden bij kunnen dragen aan onderzoek naar de kerk in het algemeen. Wanneer bijvoorbeeld te zien is op verschillende afbeeldingen dat de kleding van de kloosterlingen met de tijd veranderd is, kan dit betekenen dat de relatie van de orde met de kerk aan verandering onderhevig was. Overigens zou het ook kunnen duiden op veranderingen binnen de orde zelf, op bijvoorbeeld bestuurlijk of religieus vlak. Een voorbeeld hiervan is de splitsing die in de veertiende eeuw plaatsvond binnen de franciscaner orde, waarbij twee groepen ontstonden: de minderbroeders-conventuelen, die minder streng de kloosterregel volgden, en de minderbroeders-observanten, die juist sterker teruggrepen naar de beginselen van de regel van Franciscus.⁷ De minderbroeders-conventuelen droegen een zwarte mantel, terwijl de observantenbeweging dit niet droeg, iets dat ook terug te zien is op afbeeldingen.⁸

Er is nog een reden waarom het in kaart brengen van kloosterkleding betekenisvol kan zijn binnen onderzoek naar de middeleeuwen. Een goed voorbeeld waarbij een systematisch overzicht van kloosterkleding zou kunnen helpen bij het doen van onderzoek naar de middeleeuwen is in het geval van onderzoek naar *memoria*. De dodengedachtenis was namelijk een wezenlijk onderdeel van de middeleeuwse samenleving.⁹ Onderzoek naar memorievoorstellingen kan stevig bijdragen aan het vergroten van de kennis over de middeleeuwse samenleving. Echter, wanneer memorievoorstellingen worden weggerukt uit de oorspronkelijke context, zoals bijvoorbeeld het geval was tijdens de reformatie, is het moeilijk te achterhalen

3 Hildo van Engen, 'Niet wit en niet zwart, het kleurloze habijt van de derde orde van Sint-Franciscus', in: *Madoc* 2001, 300-301.

4 Ibidem.

5 Van Engen, 'Niet wit en niet zwart', 301.

6 Ibidem, 303.

7 Jan Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 261.

8 Peter Day, *A dictionary of religious orders*, Londen 2001. 143. De afbeeldingen worden besproken in het hoofdstuk over bedelorden.

9 Truus van Bueren, 'Care for the here and the hereafter; a multitude of possibilities', in: Truus van Bueren (ed.), *Care for the here and the hereafter; Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages*, Turnhout 2005, 13.

door en voor wie en, vooral, waarom de memoriestukken gesticht zijn.¹⁰ Wanneer tekstborden en wapens ontbreken of zijn overgeschilderd zijn er slechts enkele aanknopingspunten om personen te identificeren. Zo kan gekeken worden welke beschermheiligen zijn afgebeeld en naar de stijl waarin het werk geschilderd is om eventueel de werkplaats te achterhalen waar het werk vervaardigd werd. Een combinatie van deze argumenten zou dan kunnen leiden tot identificaties. Een andere manier om de achtergrond van een afbeelding te achterhalen is het herkennen van kloosterkleding.

Een voorbeeld om te laten zien op wat voor manier het herkennen van kloosterkleding van belang kan zijn is een memorietafel met *De kruisiging*, met daarop afgebeeld de benedictinessen Hadewich van Hardenbroek en Agnes van Ghent.¹¹ Gelukkig is de voorstelling in oorspronkelijke staat bewaard gebleven, inclusief tekstperk, originele lijst en wapenschilden. Maar wat als de memorietafel was gestript van de originele context? Wanneer de kleding van de vrouwen dan vergeleken wordt met afbeeldingen met daarop geïdentificeerde benedictinessen, kan beredeneerd worden dat het aannemelijk is dat de vrouwen benedictinessen zijn. Door vervolgens te kijken naar de stijl van het schilderwerk kan vastgesteld worden uit welk gebied het werk min of meer afkomstig is en kan gezocht worden naar bijbehorende kloosters uit dat gebied. Doordat verwijzingen naar een specifiek klooster ontbreken zal het echter in het geval van dit paneel een moeilijke taak worden, maar dit voorbeeld laat wel de mogelijkheden zien, die onderzoek naar kloosterkleding in zich draagt. Een ander goed voorbeeld, waarbij daadwerkelijk door een combinatie van verschillende argumenten, waaronder de kleding, meer over de context van een memorietafel bekend is geworden is een paneel waarop zeer waarschijnlijk de familie Boelen is afgebeeld.¹² De identificatie van de personen is gebaseerd op genealogische informatie die is vergeleken met de plaatsing van de portretten. Daarnaast zijn er elementen aanwezig op het schilderij die duiden op de waarschijnlijke oorspronkelijke verblijfplaats. De aanwezigheid van kartuizers, de Heilige Andreas (patroon van de stad Amsterdam) en het zeegezicht op de achtergrond doen namelijk vermoeden dat het werk geschonken is aan het kartuizerklooster Sint Andries ter Zaliger Haven in Amsterdam. Door middel van het vergelijken van kloosterkleding ontstaat dus meer duidelijkheid over de context van de memorietafel. Wanneer via een vergelijking van kloosterkleding de orde en daarmee wellicht de identiteit of achtergrond van een afgebeeld persoon kan worden achterhaald, kan, bijvoorbeeld in het geval van een memorievoorstelling, het motief van de opdrachtgever ontdekt worden en daarmee de functie van de memorietafel.¹³

Doel

Omdat er nog zo weinig onderzoek naar kloosterkleding is gedaan, die ingaat op de kleding en haar betekenis zelf, en omdat het idee leeft dat kloosterkleding juist kan helpen bij het doen van wetenschappelijk onderzoek, zal in deze scriptie geprobeerd worden kleding van verschillende kloosterorden in kaart te brengen om zo een hulpmiddel te creëren bij het identificeren van kloosterlingen op laat-middeleeuwse afbeeldingen en bij het doen van onderzoek (binnen verschillende disciplines) naar de middeleeuwen. Dat er behoefte is aan een duidelijk en beargumenteerd overzicht blijkt niet alleen uit de voorbeelden van de derde-ordelingen die van Engen geeft en uit het voorbeeld van de memorietafel van de familie Boelen, een dergelijk overzicht zou ook een oplossing kunnen zijn voor de verschillende problemen die ik ben tegengekomen tijdens het inventariseren van afbeeldingen en het lezen van secundaire literatuur. Deze problemen hebben betrekking op het identificeren van kloosterkleding. Bij afgebeelde vrouwen is het bijvoorbeeld niet altijd duidelijk of het om kloosterlingen gaat en wanneer het inderdaad om kloosterlingen gaat, tot welke orde zij behoren. De kleding van benedictinessen lijkt bijvoorbeeld sterk op de kleding van weduwen, want beiden zijn vaak in een zwarte mantel en zwarte sluier gehuld. De kleding van cisterciënzer nonnen lijkt weer sterk op de kleding van reguliere kanunnikessen. Daarnaast bestaat er variatie in de kleding van kloosterlingen onderling, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de mannelijke kloosterlingen van de franciscaner orde.¹⁴ Het is om deze redenen moeilijk te bepalen of en tot welke orde iemand behoorde, terwijl onderzoek gebaat is bij de juiste identificatie.

10 Truus van Bueren, *Leven na de dood*, Turnhout 1999, 111-115.

11 Afbeelding afkomstig uit: Van Bueren, *Leven na de dood*, 218-219.

12 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Vervaardigd door Jacob Cornelisz van Oostsanen in 1512. Paneel. 128 x 177 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats is wellicht het kartuizerklooster Sint Andries ter Zaliger Haven in Amsterdam. Het paneel bevindt zich nu in het Museo e Galleria Nazionale di Capodimonte in Napels, (Inventarisnummer onbekend).

13 Voor meer informatie over *memoria* kunt u <http://memo.hum.uu.nl/raadplegen>.

14 Zie voor meer informatie over deze voorbeelden de paragrafen van de desbetreffende kloosterorden.

Wanneer kloosterlingen, of in ieder geval hun kleding, geïdentificeerd kunnen worden, kan dit helpen bij de voortgang van ander onderzoek. Hierbij kan gedacht worden aan onderzoek naar bijvoorbeeld kloosterkleding op zichzelf. Of aan een algemeen onderzoek naar kloosters en de gebruiken van de inwonende personen en instellingen. Ook andere (wellicht seculiere) personen die zijn afgebeeld met kloosterlingen op een werk kunnen geïdentificeerd worden en met die identificatie kan nader onderzoek worden gedaan naar de positie van die personen in de samenleving. Ook kan een overzicht van kloosterkleding gebruikt worden bij onderzoek naar een bepaald type afbeelding of naar middeleeuwse cultuur in het algemeen. Eveneens kan gekeken worden naar verschillen tussen zelfde typen kloosters in verschillende gebieden of verschillen in de manier waarop kloosterlingen van bepaalde families en in bepaalde regio's werden afgebeeld.

1.2 Literatuur tot nu toe

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat kloosterkleding voor de middeleeuwse religieuze gemeenschap een belangrijke aangelegenheid was. In de hedendaagse secundaire literatuur is daar echter nog weinig over terug te vinden. Er zijn verschillende, ook vrij recente, boeken met kloosters en kloosterlingen als onderwerp, maar hierin wordt niet ingegaan op de variaties in kloosterkleding en de betekenis die dit kon hebben in bijvoorbeeld een sociale of politieke context.

In zijn beknopte geschiedenis *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* beschrijft Jan Kuys bijvoorbeeld globaal de verschillende kloosterorden die er waren, maar rept slechts in enkele gevallen over de kleding van de kloosterlingen.¹⁵ Hij doet dit bijvoorbeeld wel bij zijn beschrijving van de cisterciënzers, wanneer hij ze vergelijkt met benedictijnen, maar houdt het hier kort: ze onderscheiden zich van de benedictijnen middels hun witte kleed.¹⁶ Clifford Lawrence gaat in zijn publicatie eveneens slechts kort in op de dracht van de kloosterlingen die hij beschrijft.¹⁷ In het geval van de franciscaner tertiariissen (de broeders en zusters van de franciscaner derde orde) gaat hij niet verder dan te beschrijven dat zij verplicht werden zich sober te kleden wanneer zij de mis bijwoonden in de kerk van de minderbroeders (franciscanen die de volledige geloften af hadden gelegd).¹⁸ In *A dictionary of religious orders* zet Peter Day alle kloosterorden (ook hedendaagse orden overigens) en hun aftakkingen op alfabetische volgorde¹⁹. Hij geeft, indien mogelijk, naam en locatie en een korte ontstaansgeschiedenis. Daarnaast geeft hij kort aan wat voor kledij zij dragen, maar gaat hierbij niet in op bijvoorbeeld de betekenis van bepaalde kleding en eventuele verschillen binnen kloosterorden wat betreft kleding. Elizabeth Kuhns heeft haar publicatie gewijd aan het nonnenhabijt, maar geeft in haar introductie al aan dat zij het onderwerp op populair wetenschappelijke wijze zal benaderen.²⁰ Zij focust zich voornamelijk op de ontwikkeling van het habijt in maatschappelijke context en hoewel zij bij de beschrijving van de verschillende orden wel de (kleur)samenstelling van het habijt noemt, gaat ze, net als Day, niet in op de betekenis die het habijt had binnen kloosterorden en op de verschillen die binnen een orde bestonden met betrekking tot de kleding. Overigens wordt uit haar notenapparaat niet duidelijk op wat voor manier zij de (kleur)samenstelling van het habijt heeft achterhaald voor de verschillende middeleeuwse kloosterorden.

Er bestaan twee publicaties die in de buurt komen van de studie beschreven in deze scriptie. Deze zijn afkomstig van Adriaan Schoonebeek, die ze schreef in de zeventiende eeuw.²¹ Hij heeft in zijn twee boekjes, het formaat is namelijk 7,5 x 15 cm, de kleding van alle orden die hij kende in beeld gebracht door middel van kopergravures en een korte beschrijving toegevoegd van het ontstaan van de orden en hun idealen. Bij sommige orden beschrijft hij kort de kleding, bij anderen weer niet, maar alle orden gaan vergezeld van een afbeelding. In zijn inleiding geeft hij aan dat hij verwacht dat zijn publicaties voldoening

15 Kuys, *Kerkelijke organisatie*.

16 Ibidem, 250.

17 Clifford Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen in West Europa en de Lage Landen*, Amsterdam 2004.

18 Ibidem, 274.

19 Day, *Dictionary of religious orders*.

20 Elizabeth Kuhns, *The habit, a history of the clothing of Catholic nuns*, New York 2003, 4.

21 Adriaan Schoonebeek, *Nette afbeeldingen der eyge dragten van alle geestelyke orders nevens een korte aantekening van haar begin, instelders, en bevestiging/ in 't koper gebracht door Adriaan Schoonebeek*, Amsterdam 1688. Schoonebeek schreef ook: *Nette afbeeldingen der eygene dragten van alle geestelyke vrouwen en nonnenorders, nevens een korte aantekening van haar begin, voortgang en bevestiging./ Te zamen gesteld en in 't koper gebracht door Adriaan Schoonebeek*, Amsterdam 1691.

zullen geven aan 'curieuze' liefhebbers, maar dat zijn studie ook bij kan dragen aan het vergroten van de kennis van zijn lezers wat betreft kloosterorden. In de eerste paragraaf heb ik reeds kort beargumenteerd dat het in beeld brengen van kloosterkleding meer kan doen dan alleen dat. Sinds de zeventiende eeuw heeft de wetenschap zich verder ontwikkeld en bestaat een groter besef van de informatie die afbeeldingen in zich kunnen dragen. Om die reden stel ik meer vragen aan mijn onderzoeksmateriaal, maar de publicatie van Schoonebeeke staat in beginsel niet ver van mijn ideeën af wat betreft het gebruik van kloosterkleding als wetenschappelijk hulpmiddel. Een andere overeenkomst tussen de studie van Schoonebeek en deze, is dat hij op een min of meer zelfde wijze te werk is gegaan als ik. Om de kleding van de orden weer te kunnen geven heeft hij gebruik gemaakt van afbeeldingen van heiligen, gekleed in de kleding van hun orde, en van afbeeldingen en tekeningen van hem bekende voorname dochters en zonen die ingetreden waren in kloosters.²² Alleen, waar Schoonebeek gebruik maakt van kopergravures om zijn lezer een visueel beeld te kunnen geven, zal ik mijn resultaten op een website zetten. Doordat niet na te gaan is welke en hoeveel afbeeldingen hij heeft gebruikt om een gravure op te baseren, zijn de afbeeldingen in zijn publicaties niet bruikbaar als extra argumentatie bij mijn overzicht van de kleding van kloosterorden. Daarnaast publiceerde hij zijn overzicht in de zeventiende eeuw en concentreert mijn onderzoek zich op de middeleeuwen. Het is niet duidelijk of hij ook middeleeuwse afbeeldingen heeft gebruikt en daar zijn overzicht op heeft gebaseerd, maar de kans is groot dat dit niet enkel het geval is. Hoewel zijn studie in alle opzichten niet bruikbaar is voor mijn onderzoek, is het de moeite waard om de publicaties van Schoonebeek te noemen.

De publicaties van Kuys, Day, Lawrence en Kuhns hebben voornamelijk als doel een overzicht te geven van de verschillende kloosterorden of kerkelijke instituties en zijn erop gericht historische feiten met betrekking tot de orden en instituties in hun politieke, economische en sociale context te presenteren. Doordat hun studies een andere focus hebben, vonden de auteurs het waarschijnlijk niet van belang om een uitgebreide studie naar kloosterkleding te doen. Maar het geeft wel stof tot nadenken: zou bij onderzoek naar de rol van kloosterorden in bijvoorbeeld een bepaalde politieke situatie of maatschappelijke tendens, onderzoek naar de kleur en vorm van hun kleding helpen bij het zoeken naar een antwoord? Het artikel van Van Engen laat namelijk zien dat kloosterkleding en de kleuren daarvan niet zonder betekenis zijn.

1.3 Werkwijze

Het doel van deze scriptie is, kort gezegd, het opzetten van een beredeneerd overzicht van kloosterkleding aan de hand van afbeeldingen, om zodoende een hulpmiddel te creëren voor het identificeren van kloosterlingen en voor het doen van onderzoek naar de middeleeuwen. Het overzicht is tot stand gekomen middels het verzamelen van laat-middeleeuwse afbeeldingen. Hiervoor heb ik gezocht in de database van *Memoria in beeld*²³, tentoonstellings-, en museumcatalogi, maar heb ik ook verschillende publicaties waarin afbeeldingen verzameld zijn geraadpleegd.²⁴ Daarnaast heb ik een groot aantal (kunst)historische boeken doorzocht, die ik heb gevonden door op bepaalde onderwerpen gerelateerd aan kloosterorden te zoeken. Van de vele publicaties die ik doorzocht heb, heb ik slechts enkele bruikbare afbeeldingen gevonden. In deze scriptie zullen daarom alleen de titels van de boeken die ik ook daadwerkelijk gebruikt heb worden opgenomen.

De gevonden afbeeldingen zijn afkomstig uit het huidige Nederland, Duitsland, Frankrijk en België uit de periode 1300-1600. Dit is een ruim gebied en een ruime periode, maar in deze scriptie zal hier, bij het beschrijven van de verschillende afbeeldingen en hun relatie tot elkaar, indien nodig, rekening mee worden gehouden. Ik heb gezocht naar afbeeldingen waarop kloosterlingen aanwezig zijn. Dit kunnen afbeeldingen zijn met geportretteerde kloosterlingen, heiligen die verwant zijn aan een orde en overeenkomstige kleding dragen of afbeeldingen waarop kloosterlingen worden afgebeeld die niet staan voor werkelijke personen. Voordat ik kon beginnen met het plaatsen van de afbeeldingen bij kloosterorden heb ik alle afbeeldingen gekopieerd en de afbeeldingen en kleding beschreven en een eigen inventarisnummer gegeven. Vervolgens heb ik mappen aangemaakt (fysiek en op de computer) en daarin de afbeeldingen per kloosterorde gerubriceerd en in mijn inventarislijst kort aangegeven waarom ik bepaalde afbeeldingen bij een bepaalde kloosterorde heb gezet. Met deze hulpmiddelen heb ik vervolgens de uiteindelijke scriptie geschreven en de website *Kloosterkleding in beeld* gemaakt. In de scriptie zullen de afbeeldingen elk besproken worden en zal

22 Ibidem, 3.

23 www.let.uu.nl/memorie.

24 De serie: *Les primitifs Flamands, corpus de la peinture des anciens Pays-Bas méridionaux et de la principauté de Liège au quinzième siècle*, Antwerpen 1970-. Maar ook de serie: Max Friedländer, *Early Netherlandish painting*, Leiden 1967-.

duidelijk beargumenteerd worden waarom kloosterlingen op een bepaalde afbeelding bij een bepaalde kloosterorde horen.

De opbouw van deze scriptie zal aan de hand van de typen orden gebeuren. De orden heb ik ingedeeld naar: 'traditionele' orden, bedelorden, geestelijke ridderorden en lekenorden. Per type orde worden vervolgens de kloosterorden gerangschikt naar de kloosterregel die zij aanhangen. Bij het beschrijven van de kloosterorden wordt begonnen met algemene feiten, dan de onderverdeling binnen de orde en vervolgens zullen de gevonden afbeeldingen besproken worden. Doordat deze studie zich voornamelijk focust op het in kaart brengen van kloosterkleding zijn niet direct conclusies te verbinden aan onregelmatigheden in kleding die naar voren komen bij het bespreken van de afbeeldingen. Tijd en ruimte laten dit simpelweg niet toe. Variaties, probleemgevallen en uitzonderingen zouden echter wel een dankbaar onderwerp zijn voor vervolgonderzoek en de website die bij deze scriptie ontwikkeld is zou daarbij kunnen helpen. Alle afbeeldingen worden beschikbaar gemaakt op een website, waarop de bezoeker de afbeeldingen makkelijk kan terugzoeken. Wanneer iemand onderzoek doet naar bijvoorbeeld kartuizer monniken, kan hij of zij op de website afbeeldingen met kartuizers bekijken en daaraan eventueel conclusies verbinden. De website zal open blijven staan voor aanvullingen waardoor de database met geïdentificeerde kloosterlingen hopelijk zal blijven groeien en daadwerkelijk gaat bijdragen aan wetenschappelijk onderzoek. Een goede aanvulling op de website en dit onderzoek zou niet alleen het toevoegen van relevante afbeeldingen hoeven te betekenen, maar kan ook onderzoek naar geschreven bronnen inhouden, waarin wellicht informatie te vinden is over kloosterkleding, zoals onderzoek naar statuten en gewoonten van kloosters.

1.4 Verantwoording

In deze paragraaf zullen kanttekeningen gemaakt worden met betrekking tot de gebruikte terminologie in deze scriptie. In de scriptie zal gesproken worden van (klooster)orden, kloosters en, op individueel niveau, van kloosterlingen. Ik ben mij ervan bewust dat dit niet in alle gevallen correcte benamingen zullen zijn, iets dat ik verderop nader zal toelichten. Er bestaan immers grote verschillen tussen groepen nonnen, monniken, zusters en broeders, en de manier waarop zij hun leven inrichtten. Die verschillen vertaalden zich in specifieke benamingen. Echter, deze scriptie is vertaald naar een website, toegankelijk voor wetenschappers, maar ook voor niet-wetenschappers, en de scriptie zelf is eveneens in zijn geheel toegankelijk gemaakt op de website *Kloosterkleding in beeld*. Voor lezers die niet bekend zijn met dergelijke benamingen zal de officiële terminologie verwarring opleveren bij het lezen.

Dat echter een uitgebreide en gecompliceerde terminologie bestaat om de verschillende typen orden en groepen religieuzen te omschrijven zal ik laten zien in het hiernavolgend voorbeeld. Met dit voorbeeld hoop ik duidelijk te maken, waarom het in het geval van deze scriptie beter is om een eenvoudige terminologie te handhaven. Deze scriptie is simpelweg te breed van opzet (onder andere qua onderzoekscorpus), en de informatie rondom het onderzoeksmateriaal is in de meeste gevallen niet toereikend genoeg, om een precieze terminologie te gebruiken. In haar proefschrift *Bruiden van Christus* benoemt Madelon van Luijk de verschillen tussen een middeleeuws Dominicanessenconvent en een Dominicanessenklooster.²⁵ Het convent bestond uit een gemeenschap van devote vrouwen die tot de derde orde van Sint-Dominicus behoorden, zonder dat zij de drie kloostergeloften hadden afgelegd of clausuur (afgesloten zijn van de buitenwereld) kenden. Het klooster huisde vrouwen die de geloften en de clausuur wel kenden, inclusief het koorgebed, en die binnen de orde van Sint-Dominicus de regel van Augustinus volgden. Deze benamingen omhelsden bij andere typen orden echter weer iets anders. Zo kende het Regularissenklooster dezelfde regels als het Dominicanessenklooster, maar behoorde tot de orde van Augustinus. Het convent van conversinnen van Sint Augustinus onderhielden, anders dan het Dominicanessenconvent, de clausuur en legden de drie kloostergeloften af, maar hielden niet het koorgebed.

Ik heb besloten om in deze scriptie het woord kloosterling in brede zin te gebruiken, om leden van een kloosterorde te duiden. De eerste reden om dit te doen is, omdat de focus van dit onderzoek zal liggen op het herkennen en definiëren van de kleding van kloosterlingen op afbeeldingen en niet op de herkomst van de termen die de kloosterlingen gebruikten om zichzelf (of die buitenstaanders gebruikten voor hen) in de middeleeuwen aan te duiden. Daar komt nog bij dat het bij menig afbeelding niet zeker is tot welke kloosterorde de afgebeelde persoon behoorde en het dus niet mogelijk is om een specifieke benaming te geven, anders dan 'kloosterling'. Wanneer wel bekend is tot welke kloosterorde een bepaald iemand behoorde, is het ook lang niet altijd duidelijk in wat voor type klooster (convent, klooster) die persoon zich bevond,

25 Madelon van Luijk, *Bruiden van Christus, de tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle. 1380-1580*, Amsterdam 2003, 4-5.

waardoor het geven van een specifieke benaming als 'tertiaris in een dominicanessenconvent' niet mogelijk is. Wat ik echter wel zal doen is, in het geval van een duidelijk afwijkende identiteit van een bepaalde orde, de daarvoor gangbare terminologie gebruiken. Dit houdt in dat ik in het geval van begijnen en tertiarissen (lid van de derde orde van een kloosterorde, maar niet altijd woonachtig in een klooster), deze ook gewoon zo zal noemen.

Hoofdstuk 2

Traditionele orden

Het geven van een helder en duidelijk overzicht van de traditionele orden is lastig, doordat verschillende orden in de loop der eeuwen afsplitsingen kennen en doordat de verschillende traditionele orden andere kloosterregels aanhangen. Hierdoor zal de indeling van deze sectie anders zijn dan de sectie waarin de bedelorden worden beschreven. In dit gedeelte van de scriptie zal eerst de regel worden gegeven en vervolgens de kloosterorde(n) die deze regel volgen. Aan de kloosterorden zal dan eerst een korte algemene alinea gewijd worden. Vervolgens zal de onderverdeling van de orde besproken worden. Daarna zal er in worden gegaan op de gevonden afbeeldingen.

2.1 De regel van *Benedictus*

Kloosterlingen van onder andere de benedictijnse orde, maar ook van de cisterciënzer orde volgen de kloosterregel, geschreven door Benedictus van Nursia. Benedictus van Nursia leefde van 480 tot 547 en schreef zijn regel voor het klooster van Monte Cassino in het huidige Italië. Hoewel de kloosterregel dus al vroeger ontwikkeld werd, schreven Concilies in de achtste eeuw deze regel pas voor als leidraad voor alle kloosters. Echter, in de praktijk begonnen kloosters pas een eeuw later de regel van Benedictus te gebruiken. Dit gebeurde onder het bewind van keizer Karel de Grote en Lodewijk de Vrome.²⁶ De regel van Benedictus schrijft kloosterlingen een gemeenschappelijk leven voor, waarin voornamelijk gebeden en gewerkt wordt. Verder kenmerkt de regel zich door de *stabilitas loci*, de kloosterlingen zijn verplicht om hun leven lang in hetzelfde klooster te verblijven. Vanaf de tiende eeuw komen er hervormingsbewegingen op, die de regel van Benedictus strenger willen naleven. De orde van Cluny en de orde van Cîteaux (overigens pas ontstaan in de twaalfde eeuw) zijn de bekendste orden die een strengere observantie van de regel wilden bewerkstelligen.²⁷

Binnen de benedictijnse orde zijn alle kloosters zelfstandig. Er is dus geen overkoepelende organisatie of instantie waaraan de verschillende kloosters verantwoording afleggen. Wat wel voorkomt is dat een abdij (met een abt aan het hoofd, de hoogst geplaatste persoon binnen een groep monniken die de benedictijnse regel volgen), leiding geeft aan enkele kleinere kloosters. Voor die kloosters wijst de abt een prior aan.²⁸ Een goed voorbeeld van een kloosterorde waar een abdij meerdere kloosters leiding gaf was de orde van Cluny.

2.1.1 *Benedictijnse orde*

Algemeen

Er kan eigenlijk niet gesproken worden van een enkele benedictijnse orde. Er kan beter gesproken worden van mannelijke en vrouwelijke kloosterlingen van verschillende religieuze orden die allemaal de regel van Benedictus volgen.²⁹ Sommige orden zijn uitgegroeid tot orden die zichzelf duidelijk zijn gaan onderscheiden van de oorspronkelijke benedictijnse orde, zoals de cisterciënzer orde. Deze laatste orde is bijvoorbeeld ook andere kleding gaan dragen. Simpel gezegd: er is sprake van orden die de regel van Benedictus (bijvoorbeeld cisterciënzers en kartuizers) volgen en orden die gezien kunnen worden als de 'klassieke' benedictijnse orden, zoals bijvoorbeeld de orde van Cluny.

Pas in de eerste helft van de twaalfde eeuw ontstonden er vrouwenkloosters waarbij vrouwelijke

²⁶ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 249.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Day, *Dictionary of religious orders*, 37.

kloosterlingen nauwgezet de regel van Benedictus volgden.³⁰ Tot de elfde eeuw waren de meeste benedictijnse vrouwenkloosters voornamelijk adellijke kloosters, gesticht door een rijk persoon, waarin weduwen en ongehuwde dochters hun geloften aflegden en verbleven. Binnen deze kloosters werd de regel van Benedictus vaak niet goed nageleefd. Hierdoor veranderden deze kloosters vaak in 'stiften', dit waren kapittels van seculiere kanunnikessen. Mensen in een 'stift' leefden in een groep en waren belast met het verzorgen van de godsdienstige plechtigheden in een kerk. De bewoonsters van deze 'stiften', leefden een religieus leven, maar hadden daarnaast de vrijheden die niet-kloosterlingen ook genoten. Zo hoefden ze bijvoorbeeld niet celibatair te leven. Voorbeelden van dergelijke 'stiften' zijn: Thorn, Nijvel, Andenne, Susteren en Maubeuge. Op de Akense synode van 816 werd bepaald dat religieuzen die in dergelijke gemeenschappen leefden de 'Akense' regel (ook wel *Institutio Canonorum*) moesten aannemen. Deze regel werd verplicht voor gemeenschappen die geen klooster wilden zijn. Dergelijke gemeenschappen hadden vaak als voornaamste functie het dienen van een adellijk of politiek persoon en leven volgens een strenge kloosterregel kwam daarbij niet altijd goed uit.³¹

Onderverdeling van de benedictijnse orde

De benedictijnse orde is onderverdeeld in de volgende lagen:

- De eerste orde van benedictijnen. Deze orde bestaat uit enkel mannen. Zij worden monniken genoemd.
- De tweede orde bestaat uit benedictinessen, de vrouwelijke kloosterlingen van de orde. Zij worden na het afleggen van de kloostergeloften nonnen genoemd.
- De derde orde. Deze orde bestaat uit leken. Hierbij kan gedacht worden aan personen die nodig waren voor het onderhoud aan de kloosters en het levensonderhoud van de kloosterlingen. Er is, tot zover bekend, geen vergelijkbare derde orde met mensen die thuis de regel van Benedictus volgden, zoals de bedelorden die kenden. Wellicht komt dit doordat Benedictus sterk de nadruk legde op de *stabilitas loci*. Dit laatste was moeilijk toepasbaar voor leken. Personen in benedictijnse kloosters, die later werden omgevormd tot 'stiften' behoren in ieder geval niet tot deze orde. Eenmaal omgevormd tot 'stift' werd er namelijk de 'Akense' regel aangehangen.

De afbeeldingen

Er zijn geen afbeeldingen gevonden van mannelijke benedictijnen waarvan de identiteit bekend is, maar op de Goudse Glazen van de Janskerk in Gouda is een benedictijner heilige afgebeeld.³² Het gaat hier om het glas-in-lood-raam met daarop het gebedsportret van Robert van Bergen. Hij was bisschop van Luik van 1557 tot 1564 en is ook in deze hoedanigheid afgebeeld. Daarnaast was hij kanunnik en proost van het kapittel van Oudmunster te Utrecht van 1550-1567. Van Bergen wordt afgebeeld samen met de heilige Robert van Molesme (1027-1110), een benedictijn die medeoprichter was van het cisterciënzer klooster in Cîteaux. Robert van Molesme gaat gekleed in een lange zwarte pij en in een mantel die langs beide zijden van zijn lichaam openvalt, daarnaast heeft hij een kruinschering. Het is niet te zien of hij een zwart scapulier over zijn pij draagt. Hoewel aan de hand van een enkele afbeelding geen algemeen beeld geschetst kan worden van de kleding van benedictijnse monniken, geeft dit voorbeeld wel een indruk van de kleding van de kloosterlingen. In zijn overzicht spreekt Peter Day kort over de kleding van mannelijke benedictijnen. Zij zouden een zwarte pij dragen met daaroverheen een zwart scapulier met capuchon. Om hun middel dragen ze een koord.³³

Op afbeeldingen met geïdentificeerde benedictinessen is goed te zien wat de vrouwelijke kloosterlingen van de benedictijnse orde droegen. Voor vrouwelijke benedictijnen kan daarom, in tegenstelling tot de mannelijke kloosterlingen van deze orde, met meer zekerheid worden vastgesteld wat ze droegen. De eerste afbeelding is een paneel waarop twee vrouwen, die ieder begeleid worden door een heilige, knielen voor

³⁰ Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 315.

³¹ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 212.

³² Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door Dirk Crabeth tussen 1557 en 1562. Glas. 990 x 397 cm. Oorspronkelijk en nu nog in de Janskerk in Gouda.

³³ Day, *Dictionary of religious orders*, 37.

Maria met Kind.³⁴ De vrouw heraldisch rechts (voor de toeschouwer links) van Maria is Geertrui de Ridder van Groenesteyn. De vrouw heraldisch links is haar moeder, Geertrui van Tetwijck. De dochter, afgebeeld in kloosterkleding, werd in 1456 priorin van het vrouwenklooster voor benedictinessen bij De Bilt. Dit staat te lezen in een charter in het Utrechts Archief.³⁵ De dochter wordt begeleid door de Heilige Johannes Evangelist, de naamheilige van haar vader. De moeder wordt begeleid door de Heilige Joris. Hoewel de afbeelding niet heel duidelijk is, is toch goed te zien dat de vrouw volledig in het zwart gekleed is. Zij draagt daarbij een donkergrijze sluier met daaronder een witte ondersluier. Onder haar sluier, die tot over haar schouders valt, heeft ze haar hals bedekt met een witte guimpe.

Op een andere memorietafel staan twee vrouwelijke kloosterlingen afgebeeld bij *De kruisiging*.³⁶ De twee vrouwen zijn geïdentificeerd als Hadewich van Hardenbroek en Agnes van Ghent, die beiden waren ingetreden in het benedictinessenconvent Oudwijk in Utrecht. Doordat de tekstperken, waarin de vrouwen herdacht worden, onderaan het paneel bewaard zijn gebleven is de identificatie van de twee vrouwen zeker. Hadewich heeft Maria als begeleidende heilige bij zich staan en Agnes wordt begeleid door Johannes. Onder aan het kruis knielt Maria Magdalena, die toekijkt hoe twee engelen het bloed van Christus in hun kelken opvangen. Beide vrouwen dragen kleding die sterk lijkt op de dracht van Geertrui de Ridder van Groenesteyn. Ze zijn beiden geheel in een zwart habijt gekleed. Een witte guimpe bedekt hun halzen en daaroverheen dragen ze een donkergrijze sluier. Op deze afbeelding is overigens goed te zien dat de nonnen onder hun sluier een witte nonnenkap dragen. Deze kap, die ervoor zorgde het gezichtsveld verkleind werd door de zijanten van het hoofd te bedekken, bewerkstelligde een gerichte blik en voorkwam afleiding.

Een iets andere dracht is te zien op een afbeelding met *De bewening* uit Keulen.³⁷ De afbeelding is afkomstig uit het benedictinessenklooster St. Mauritius in Keulen. Door middel van onderzoek naar de stichtingen die Katharina Rinck heeft gedaan voor hetzelfde klooster, is het bijna zeker dat zij ook degene is die is afgebeeld op dit paneel. Katharina draagt op de afbeeldingen een zwart habijt en een zwarte sluier die tot over haar schouders valt. Onder de sluier draagt ze een witte kap en guimpe. De guimpe valt tot op haar borst, maar komt niet onder de sluier uit. De kleur van de sluier verschilt met die van de bovengenoemde Utrechtse benedictinessen. Het verschil in kleur zou verklaarbaar kunnen zijn, wanneer de memorietafels uit andere tijdperken zouden stammen, maar in dit geval liggen de dateringen vrij dicht bij elkaar. Doordat Utrecht en Keulen een eind uit elkaar liggen zou dit verschil ook uitgelegd kunnen worden als een gevolg van deze afstand. Maar een volgend voorbeeld uit de omgeving van Utrecht toont een ongeïdentificeerde vrouwelijke kloosterling met precies dezelfde kleding als Katharina Rinck. Een drieluik waarop *De bewening* staat afgebeeld, toont op de buitenste panelen twee kloosterlingen.³⁸ De kloosterling, die voor deze paragraaf van belang is, staat afgebeeld op het rechterluik. Haar kleding is identiek aan de kleding van Katharina Rinck. Ze draagt een zwart habijt en een zwarte sluier. Onder de sluier draagt ze de witte kap en guimpe. Ook hier komt de stof van de guimpe niet onder de zwarte sluier uit. Niet alleen de kleding doet overigens vermoeden dat de kloosterling een benedictines is. De heiligen die beide vrouwelijke kloosterlingen begeleiden en het gebied waaruit het drieluik afkomstig is helpen ook bij het identificeren van de kloosterorde waartoe de kloosterling rechts zou kunnen behoren. De vrouw op het rechterluik wordt namelijk begeleid door de Heilige Stefanus, wat zou kunnen betekenen dat de vrouw was ingetreden in de St. Stevensabdij in Oudwijk. Deze abdij was een benedictijnse abdij. Doordat het verschil in kleur van de sluiers van de hierboven genoemde afgebeelde benedictinessen waarschijnlijk niet te verklaren valt door een verschil in geografische ligging en doordat de dateringen dicht bij elkaar liggen, zou het ook een mogelijkheid kunnen zijn dat de verf is nagedonkerd.

Hoewel de kleding op sommige punten iets verschilt laten de afbeeldingen zien dat benedictinessen over het algemeen in het zwart gekleed gaan en ook een donkere sluier dragen. Wat dat betreft lijkt het een

34 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd in 1530. Paneel. Afmetingen onbekend. Oorspronkelijke verblijfplaats in Utrecht, nu in een particuliere collectie in Duitsland.

35 Inventarisnummer: 1132-1.

36 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd in Utrecht omstreeks 1540. Maker onbekend. Paneel. 121,2 x 70,6 cm. Oorspronkelijk in het klooster Oudwijk te Utrecht, nu in het Museum Catharijneconvent in diezelfde plaats. Inv.-nr. ABM s194. Meer lezen: Van Bueren, *Leven na de dood*, 218-219.

37 Details afbeelding: Frank Günther Zehnder, *Katalog der Altkölner Malerei*, Keulen 1990, 51-53. Afbeelding 33. Vervaardigd in Keulen door Bartholomeus Bruyn tussen 1530 en 1532. Paneel. 73,5 x 59,5 cm. Oorspronkelijk in het benedictinessenklooster St. Mauritius in Keulen, nu in het Wallraf-Richartsmuseum. Inv.-nr. WRM 258.

38 Details afbeelding: Memoria in beeld. Utrechtse school, vervaardigd derde kwart van de zestiende eeuw. Paneel. Middenstuk: 37 x 29 cm. Linker-, en rechterluik: 44 x 18,5 cm. Museum Catharijneconvent. Inv.-nr. ABM s58.

makkelijke taak om benedictinessen te identificeren. Toch moet goed opgelet worden bij de identificatie van vrouwelijke kloosterlingen. Weduwen, reeds overleden en getrouwde vrouwen dragen op sommige afbeeldingen kleding die sterk lijkt op de kloosterdracht van benedictinessen. In sommige gevallen blijkt uit onderzoek, dat de vrouwen inderdaad kloosterkleding dragen. Het kon namelijk voorkomen dat een vrouw, nadat ze weduwe werd, intrad in een klooster en vanuit dat klooster opdracht gaf tot het afbeelden van haar overleden echtgenoot en gezin, waarbij zijzelf in haar habijt werd afgebeeld.³⁹ Een vrouw kon ook bij haar overlijden het habijt aannemen en zodoende na haar dood afgebeeld worden als kloosterling.

Sommige getrouwde vrouwen dragen op afbeeldingen simpelweg donkere kleding, die sterk lijkt op kloosterkleding, zonder dat zij waren ingetreden in een klooster. Een voorbeeld, waarbij de kleding van een seculiere vrouw gelijkenis toont met kloosterkleding, is het Sint Joris-altaar van de Meester van de Sint Jorislegende.⁴⁰ Op de buitenzijde van twee luiken staat de familie van, en de opdrachtgever zelf, Peter Kannegiesser, afgebeeld. Op het linkerluik met *De aanbidding van Christus* is groot afgebeeld hoe Maria en Jozef, Christus in de stal aanbidden. Zij zijn omringd door engelen en achter hen staan de os en de ezel afgebeeld. Onder deze voorstelling staan Peter Kannegiesser en zijn gezin geknield afgebeeld. Peter staat zelf het dichtste afgebeeld bij het middenpaneel, achter hem volgen zijn twee echtgenotes en kinderen. Opmerkelijk is de kleding van de echtgenote, genaamd Christina Schlogyn, die direct achter hem staat. Op het moment dat de afbeelding geschilderd is was zij reeds overleden. Haar kleding toont sterke overeenkomst met de kleding van de benedictines Katharina Rinck. Ze draagt zwarte kleding en een zwarte sluier met witte onderkap. Haar nek en hals heeft ze, net als de benedictinessen, bedekt met een guimpe. Van Christina is zeker dat ze niet in een klooster heeft gezeten, toch is ze afgebeeld in dergelijke kleding. De destijds nog levende vrouw, Bela Hawyser, die is afgebeeld achter de gestorven vrouw en haar kinderen, draagt kleding die duidelijk werelds is. Haar jurk is geplooid en heeft kleur. Op het rechterluik staan de ouders van Peter Kannegiesser afgebeeld. Zij zijn geïdentificeerd als Heinrich Kannegiesser en Margarethe Elverfeld. Ze knielen bij een voorstelling met *Ecce Homo*. Margarethe draagt, naast de zwarte bedekkende sluier, mantel en witte ondersluier, een witte guimpe en kinband. Een kinband is een wit stuk stof dat de kin bedekt. Peter Kannegiesser heeft het triptiek gesticht in herinnering van zijn ouders en zijn eerste vrouw. Ook zijn moeder was dus overleden ten tijde van de stichting.

2.1.2 Cisterciënzer orde

Algemeen

De orde van Cîteaux werd gesticht door Robert van Molesme, Alberic en Stephen Harding in 1098, maar de orde ontwikkelde zich pas vooral onder Bernardus van Clairvaux. Ontevreden met de manier waarop in de benedictijnse orde van Cluny om werd gegaan met de regel, probeerden de cisterciënzers onder Bernardus van Clairvaux terug te gaan naar een strengere observantie van de regel van Benedictus.⁴¹ De eerste abdij in het geografische gebied van het huidige Nederland was de abdij in het Friese Klaarkamp. Deze werd gesticht in 1163. Schiermonnikoog was een uithof van deze abdij.⁴²

In de dertiende eeuw kende de orde een toename van vrouwelijke kloosterlingen, waardoor het generaal-kapittel zichzelf genoodzaakt zag tijdelijk een verbod af te kondigen op het stichten van vrouwenkloosters. Het eerste vrouwelijke cisterciënzer klooster werd in 1125 gesticht door de zusters benedictinessen van een klooster in Juilly, in het bisdom Langres in Frankrijk. Dit gebeurde met de hulp van Stephen Harding.⁴³ Het bisdom Utrecht kende ook nog een hervormingsbeweging binnen de cisterciënzer orde. In 1418 werd er tussen de kloosters Mariënhaven in Warmond, Mariëenberg in Ijsselstein en Galilea bij Sibculo een verbond gesloten voor deze beweging, genaamd *Colligatio Galilaeensis*. Vanaf 1420 sloten andere kloosters in de bisdommen Utrecht, Brabant en Vlaanderen zich hier eveneens bij aan. Later vonden

39 In de middeleeuwen was het niet ongevoel voor de vrouw om bij de dood van een echtgenoot in te treden in een klooster: Shulamith Shahar, *The fourth estate, a history of women in the middle ages*, Londen 1983. 93-98.

40 Details afbeelding: Zehnder, *Katalog der Altkölner Malerei*, 250-258. Afbeelding 171-172. Gemaakt in Keulen door de Meester van de Sint Jorislegende omstreeks 1460. Paneel. Afbeelding linkerbuitenzijde: 124,5 x 76,5 cm. Afbeelding rechterbuitenzijde: 124,5 x 77 cm.

Oorspronkelijk wellicht in benedictinessenklooster St. Agatha of in een karmelietenklooster in Keulen. Nu in het Wallraf-Richartz-museum in Keulen. Inv.-nr. WRM 114-118.

41 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 250. Day, *Dictionary of religious orders*, 99-100.

42 Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 313.

43 Day, *Dictionary of religious orders*, 100.

ook kloosters uit Friesland, Rijnland en Westfalen aansluiting bij deze observantie van het klooster Sibculo.⁴⁴

Onderverdeling van de cisterciënzer orde

De cisterciënzer orde is verdeeld in de volgende sub-orde:

- De eerste orde. Hiertoe behoren alle mannelijke leden die de kloostergeloften hebben afgelegd. De kloosterlingen worden monniken genoemd.
- De tweede orde. Deze orde bestaat uit cisterciënzer nonnen.
- De derde orde. Doordat de cisterciënzer orde een strengere observantie van de regel van Benedictus wilde, maakten ze gebruik van leken om hen te voorzien in hun onderhoud. Deze lekenbroeders hadden de geloften afgelegd en droegen een habijt, maar leefden afgezonderd van de monniken.⁴⁵ Lekenzusters hebben bestaan, maar doordat verdere informatie ontbreekt is het onduidelijk welke plek zij binnen de cisterciënzer orde innamen.⁴⁶

De afbeeldingen

Er zijn verschillende afbeeldingen met cisterciënzers en cisterciënzerinnen, waarvan bekend is wie de personen precies geweest zijn. Hierdoor kan een goed beeld worden gegeven van de kleding van de orde van Cîteaux. In deze paragraaf zullen de mannelijke en vrouwelijke cisterciënzer kloosterlingen niet los van elkaar behandeld worden, doordat een aantal afbeeldingen bestaan waarop ze samen worden getoond. Nadat de geïdentificeerde personen beschreven zijn zullen enkele afbeeldingen worden besproken waarvan het vermoeden bestaat dat de afgebeelde vrouwelijke kloosterlingen behoren tot de orde van Cîteaux. Van derde-ordeelingen zijn geen afbeeldingen gevonden. Wel geeft Peter Day in zijn overzicht een korte beschrijving van de lekenbroeders en lekenzusters. Zij gingen waarschijnlijk gekleed in een bruin wollen habijt en een witte wollen mantel.⁴⁷

Een drieluik, waarop de beeltenissen van de familie van Langel zijn geschilderd, toont de gebedsportretten van de familie bij een voorstelling met het thema *Ecce Homo*.⁴⁸ Op de binnenzijden is het echtpaar Van Os-Van Langel geschilderd, de buitenzijden van de luiken tonen de familie van de vrouw. Op de buitenkant van het rechterluik is een reguliere kanunnikes afgebeeld, zij zal later aan bod komen.⁴⁹ Voor deze paragraaf is de mannelijke kloosterling op de buitenzijde van het linkerluik van belang. Op dit luik staan zes mannen en de Heilige Johannes Evangelist. Het gaat hier om de derde man van links op de achterste rij, Jan van Langel. Van hem is bekend dat hij was ingetreden in een cisterciënzerklooster. Dit is terug te zien aan zijn kleding. Hij heeft een kruinschering en draagt een witte schoudermantel met kap over zijn witte pij. Het is niet goed te zien of hij over zijn pij een scapulier draagt.

Drie afbeeldingen geven meer inzicht in de kleding en de gebruiken van cisterciënzer nonnen. Twee afbeeldingen hiervan zijn miniaturen, afkomstig uit het Duitse cisterciënzer klooster St. Marienstern in Panschwitz-Kuckau. Het eerste miniatuur laat de aankleding van een novice zien.⁵⁰ Op de afbeelding zijn vier personen te zien en in het midden staat een novice waarbij de priester de haren afsnijdt. De novice is geheel in het wit gekleed, inclusief witte sluier. Rechts op de afbeelding en achter de novice staan twee reeds geprofeste cisterciënzerinnen. Zij dragen een zwarte sluier, met daaronder een witte ondersluier of kap en guimpe. Verder dragen ze een wit habijt en een wit scapulier. De cisterciënzer monnik (waarschijnlijk de priester van de nonnen) links op de afbeelding heeft een kruinschering en draagt een wit habijt met daarover

44 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 251.

45 Ibidem, 184-185.

46 Day, *Dictionary of religious orders*, 99.

47 Ibidem.

48 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door een navolger van Hieronymus Bosch in ongeveer 1510. Opdrachtgever is het Onze Lieve Vrouwebroederschap in Den Bosch. Paneel. Middenstuk: 75 x 58,4 cm. Linkerluik: 68,6 x 26 cm. Rechterluik: 68,6 x 28 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats in Den Bosch, nu in het Museum of Fine Arts te Boston. Inv.-nr. 53.2027.

49 Op pagina 25 van deze scriptie zal hierop ingegaan worden.

50 Details afbeelding: Jutta Frings, *Krone und Schleier*, München 2005, 43 en 428. Vervaardigd door Johannes Beyer in 1519. Perkament. 7,5 x 5 cm. Afkomstig uit en nu nog in de cisterciënzerinnen abdij Sint Marienstern in Panschwitz-Kuckau. Aldaar in de bibliotheek. Ms. Oct. 1.

een witte schoudermantel met kap. De tweede miniatuur uit St. Marienstern toont hoe de cisterciënzerinnen ter communie gaan bij een cisterciënzer monnik.⁵¹ De vrouwen dragen een korte zwarte sluier met daaronder een witte kap en guimpe tot net op de borst, daarnaast dragen ze een wit habijt. De monnik heeft een kruinschering en draagt een wit habijt met daaroverheen een zwart scapulier met kap. Op een aflatbrief worden de monniken op eenzelfde wijze afgebeeld.⁵² De aflatbrief is afkomstig uit het Belgische cisterciënzerklooster Herkenrode uit 1363 en op de brief staat een processie afgebeeld. Te zien is hoe een stoet vanuit een klooster vertrekt, waarbij vooraan de vaandeldragers lopen, in het midden cisterciënzer nonnen en achteraan een aantal cisterciënzer monniken een relik dragen. De nonnen zijn gekleed zoals de cisterciënzer nonnen in bovengenoemde afbeeldingen in een zwarte sluier en wit habijt. De monniken, die allen een kruinschering hebben, dragen echter een wit habijt, met daarover een zwart scapulier.

Hoewel van de persoon op de volgende afbeelding bekend is dat hij tot de cisterciënzer orde behoorde, is hij anders gekleed dan Jan van Langel.⁵³ Op de buitenzijde van het rechterluik staat Johan Ingenray van Huls geknield en biddend afgebeeld. Johan Ingenray van Huls was abt van de cisterciënzer abdij Kamp in Rheinberg. Anders dan Jan van Langel draagt Johan een zwarte pij en een korte zwarte schoudermantel met kap. De enige overeenkomst is de kruinschering. Opvallend is dat de abdis van het cisterciënzer klooster Leeuwenhorst in Noordwijkerhout op een triptiek met *Het laatste avondmaal* ook, anders dan op de meeste afbeeldingen van cisterciënzer nonnen, een zwarte mantel draagt.⁵⁴ Op het triptiek zijn op het linkerluik, heraldisch rechts van de voorstelling, Adriana van Roon (Sterfdatum: 1527) afgebeeld en heraldisch links, de kapelaan van Leeuwenhorst, Dirk Spangert (1465-1549). Adriana was abdis van het klooster Leeuwenhorst van 1497 tot 1527. Op de afbeelding draagt zij een zwarte sluier met daaronder een witte ondersluier en een witte guimpe die haar hals bedekt. Ze draagt een lange zwarte mantel, maar onder de mantel is nog een strook witte stof te zien van haar habijt. Het is opmerkelijk dat de kleding van Johan Ingenray van Huls en Adriana van Roon afwijkt van de andere cisterciënzer kloosterlingen in deze paragraaf. Hoewel dit niet in de literatuur is teruggevonden, bestaat het vermoeden dat de abt en abdis van een cisterciënzer klooster een mantel droegen ter onderscheiding van de andere kloosterlingen. Johan Ingenray van Huls en Adriana van Roon hebben zichzelf in ieder geval laten afbeelden met een mantel. De zwarte kleur van de mantel zou verklaard kunnen worden vanuit de benedictijnse achtergrond van de orde van Cîteaux. Het probleem van de afwijkende kleding van deze cisterciënzer kloosterlingen is een goed voorbeeld van de mogelijkheden die dit overzicht van kloosterkleding in zich draagt. Door het onderzoek uit te breiden zou wellicht meer duidelijk kunnen worden over de praktijk van de hiërarchie en gebruiken in (cisterciënzer) kloosters.

Over de identiteit van de kloosterlingen op een memorietafel uit Duitsland wordt nog steeds gespeculeerd.⁵⁵ Op het middenpaneel van het drieluik staan de Heilige Dorothea en de Heilige Barbara afgebeeld. Het rechterluik toont een vrouwelijke kloosterling met de Heilige Bernardus van Clairvaux, het linkerluik een mannelijke kloosterling met de Heilige Bruno van Keulen. Er bestaat onduidelijkheid over de herkomst van de afbeelding en over de identiteit van de afgebeelde kloosterlingen. In de catalogus van het Wallraf-Richartzmuseum staat te lezen dat verschillende onderzoekers denken dat het hier gaat om een broer en zus uit een kartuizerklooster of een cisterciënzerklooster.⁵⁶ In de catalogus wordt vervolgens terecht opgemerkt, dat de kleding van de mannelijke kloosterling, die wordt begeleid door een kartuizerheilige (die overduidelijk gekleed gaat in de kartuizerdracht, getuige de banden aan zijn scapulier), sterk lijkt op de

51 Details afbeelding: Frings, *Krone und Schleier*, 57. Miniatuur in een graduale (gezangenboek). Vervaardigd door Johannes Helbig. Omstreeks 1522-1523. Perkament. Eveneens in de abdij Sint Marienstern in Panschwitz-Kuckau. Hs. 4, fol. 125r.

52 Details afbeelding: Frings, *Krone und Schleier*, 48. Aflatbrief uit het Cisterciënzerklooster Herkenrode. 1363. Te zien in het Museum voor Religieuze Kunst in Sint Truiden (België).

53 Details afbeelding: Memoria in beeld. Plaats van vervaardiging onbekend, maker eveneens. Paneel. Vervaardigd in 1538. Kopie naar Lucas van der Leyden. Afmetingen onbekend. Nu in Niederdonk, Duitsland.

54 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd in de omgeving van Jacob Cornelisz van Oostzanen omstreeks 1525. Dirk Spangert is mogelijk de opdrachtgever, waarschijnlijk gecommisionneerd na de dood van Adriana van Roon in 1527. Glas. Middenstuk: 54 x 39 cm. Linkerstuk: 45 x 20 cm. Rechterstuk: 45 x 18,7 cm. Oorspronkelijk in Noordwijkerhout, klooster Leeuwenhorst. Nu in het Rijksmuseum te Amsterdam. Inv.-nr. SK-A-4294.

55 Details afbeelding: Zehnder, *Katalog der Altkölner Malerei*, 303-308. Afbeelding 191. Waarschijnlijk door de Meester van de Heilige Sippe vervaardigd rond 1514-1515. Paneel. Afmetingen middengedeelte: 39 x 34,5 cm. Luiken: 39 x 14,5 cm. Verblijft in het Wallraf-Richartzmuseum. Inv.-nr. WRM 166.

56 Ibidem, 303, 305-306.

kleding van een cisterciënzer. De man heeft geen kruinschering (wat erop zou kunnen wijzen dat het hier gaat om een lekenbroeder, want die kregen vaak geen kruinschering) en draagt een witte korte schoudermantel over zijn lange witte mantel. Onder zijn mantel draagt hij een lange witte pij. De vrouw draagt een zwarte sluier en een witte ondersluier en guimpe, daarnaast heeft ze een lang wit habijt aan. De vrouwelijke kloosterling gaat gekleed in cisterciënzer dracht en wordt daarnaast begeleid door de Heilige Bernardus, die speciaal vereerd wordt door de cisterciënzer orde. Hoewel op basis van de aanwezigheid van de Heilige Bruno wordt aangenomen dat de man een kartuizer is, is deze aanname slechts gebaseerd op iconografie.⁵⁷ Naar mijn mening is het beter om bij het vaststellen van de identiteit van de kloosterlingen uit te gaan van de kleding en vervolgens, als extra argument, de iconografie erbij te betrekken. De aanwezigheid van de heiligen kan namelijk ook verklaard worden vanuit het feit dat het de beschermheiligen van de afgebeelde personen zijn. Afgaand op de kleding zou de man, gezien de kruinschering en het scapulier ontbreken, een kartuizer-novice kunnen zijn met als beschermheilige een kartuizerheilige,⁵⁸ maar zou hij ook een cisterciënzer-novice kunnen zijn die als naamheilige de heilige Bruno bij zich heeft staan. Van de vrouw kan met zekerheid gezegd worden, dankzij het vergelijken van haar kleding met de kleding van reeds geïdentificeerde cisterciënzerinnen, dat zij behoorde tot de cisterciënzer orde.

De opgenomen afbeeldingen van cisterciënzers in deze scriptie tonen verscheidenheid van kleding onder de mannelijke en vrouwelijke kloosterlingen. In het geval van de mannelijke kloosterlingen zijn er zelfs drie verschillende manieren waarop de kleding gedragen werd. Op zijn memorieportret is Jan van Langel in het wit gekleed, terwijl de abt Johan Ingenray van Huls op zijn memorietafel een zwarte mantel draagt. De aflaatbrief en miniatuur waarop de nonnen ter communie gaan tonen weer cisterciënzer monniken met een zwart scapulier. Opvallend is dat de afbeeldingen waarop de monniken met een scapulier zijn afgebeeld, momenten laten zien waarop een cisterciënzer monnik zijn 'werk' uitvoert. Het vermoeden bestaat daarom dat het scapulier vooral werd gedragen wanneer de monniken hun taken uitvoerden.

2.1.3 Kartuizer orde

Algemeen

De kartuizer orde werd in 1084 gesticht door Bruno in La Grande Chartreuse bij Grenoble in Frankrijk. Bruno was afkomstig uit Keulen en het hoofd van de kathedrale school in Reims.⁵⁹ Hoewel Bruno gezien wordt als de stichter, speelt de monnik Guigo (hij was de deken van Grenoble, levensdata onbekend) ook een belangrijke rol binnen de ontwikkeling van de kartuizer orde. In 1109 werd Guigo gekozen tot prior van het klooster. Hij onderhield betrekkingen met onder andere Bernardus en Petrus Venerabilis van het benedictijner klooster Cluny.⁶⁰ Guigo stichtte ook enkele kloosters die verbonden waren met het klooster La Grande Chartreuse, waardoor het noodzakelijk werd een geschreven regel en gebruiken (*consuetudines*) op te stellen voor de monniken. Guigo baseerde de regel en de gebruiken op de regel van Benedictus.⁶¹ Uitgangspunt van de kartuizers was het combineren van het gemeenschappelijke leven met het kluizenaarsleven. Hoewel de monniken ieder apart in hun eigen huisjes woonden kwamen ze op gezette tijden samen in de refter. De tweede orde voor vrouwen werd gesticht rond 1229 in Salette, gesitueerd aan de Rhône. Nonnen in een nabijgelegen klooster aldaar wilden graag toetreden tot de kartuizer orde, wat werd toegestaan door Johannes van Spanje (1123-1160), prior van het klooster Montieu (Mons Rivi). Johannes paste de regel van Benedictus aan voor de vrouwelijke kloosterlingen, waardoor het vrouwenklooster uiteindelijk gesticht kon worden.⁶² In Nederland werd in Geertruidenberg in 1336 het eerste kartuizerklooster gesticht.⁶³

De onderverdeling van de kartuizer orde

De kartuizer kloosterorde kent drie sub-orden:

57 Ibidem, 306.

58 Zijn kleding toont overeenkomsten met de kartuizer-novice Jacob Pauw. De memorietafel van de familie Pauw wordt behandeld op pagina 17.

59 Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 165.

60 Ibidem, 165.

61 Ibidem, 166.

62 Day, *Dictionary of religious orders*, 74.

63 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 250.

- De eerste orde. Hiertoe behoren de mannelijke leden, zij worden monniken genoemd.
- De tweede orde. Alleen vrouwen kunnen lid worden van de kartuizer tweede orde. Zij heten nonnen.
- De derde orde. Het is niet bekend of vrouwen toe konden horen tot de derde orde. In de geraadpleegde literatuur wordt eveneens niet gesproken over het bestaan van vrouwen in deze sub-orde. Het is misschien mogelijk dat vrouwen leefden volgens een soepele regel en gebruiken van de kartuizer orde, maar dat zij niet officieel toe traden tot de orde of woonachtig waren in een klooster. Mannelijke derde-ordelingen bestonden in ieder geval. Mannelijke leden van deze orden worden lekenbroeders of conversen genoemd. Daarnaast waren er monniken die, bijvoorbeeld vanwege hun gezondheid een minder strenge regel volgden (*clericus redditus*) en lekenbroeders die eveneens minder streng leefden (*laitus redditus*). Ook waren er mannen, genaamd donaten, die door middel van een contract verbonden waren aan het klooster. Zij legden geen kloostergeloften af en hadden meer vrijheden dan andere bewoners. Zij leefden als half-religieus en half-seculier.

De afbeeldingen

Hoewel van vrouwelijke kartuizers geen afbeeldingen zijn gevonden, zijn er van mannelijke kartuizers een aantal geïdentificeerde kloosterlingen op afbeeldingen teruggevonden. Hierdoor zijn ook enkele onbekende kloosterlingen op afbeeldingen positief geïdentificeerd als kartuizer.

Op een paneel beschilderd door Jan van Eyck is de kartuizermonnik en prior Jan Vos afgebeeld.⁶⁴ Te zien is hoe Jan Vos knielt voor een beeltenis van Maria die het Christuskind draagt. Hij is heraldisch rechts van Maria afgebeeld, dus links voor de toeschouwer. Achter de prior staat de Heilige Barbara afgebeeld. Heraldisch links is de Heilige Elisabeth van Hongarije te zien. Jan Vos was eerst lid van de Duitse Orde in Utrecht en trad vervolgens, in de jaren dertig van de vijftiende eeuw, in als monnik in het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht. In 1441 werd hij prior van het kartuizerklooster Genadedal in Brugge en van 1450 tot 1458 keerde hij terug naar Nieuwlicht als prior. De afbeelding heeft zich ook oorspronkelijk bevonden in deze kloosters. Op het schilderij van Jan van Eyck is Jan Vos afgebeeld in kloosterkleding. Hij heeft een kruinschering en draagt een grijswitte (of vaalwitte) pij die tot op de grond valt. Aan zijn pij is een kap bevestigd in dezelfde kleur en over zijn pij draagt hij een scapulier in eenzelfde tint. De scapulier is kenmerkend voor de kartuizer orde en is het best te herkennen aan de banden die op heuphoogte de voorkant en de achterkant van het scapulier met elkaar verbinden.

Dirk Dirksz van Beesd (sterfdatum: 1566) gaat op eenzelfde wijze gekleed op een drieluik met op het middenpaneel *Anna te drieën*.⁶⁵ Het drieluik bevat de gebedsportretten van de familie Van Beesd van Heemskerk-Van Diemen. Op het linkerluik staan de gebedsportretten van de mannelijke familieleden geschilderd. Op de eerste rij staan twee jonge jongens, op de tweede rij staan van rechts naar links de vader Dirk van Beesd en daarnaast in kloosterkleding Dirk Dirksz van Beesd. Achteraan staat de zoon Frank van Beesd. De mannen worden begeleid door Johannes de Doper. Op het rechterluik staan moeder Geertruid van Diemen en haar dochter afgebeeld. Zij worden begeleid door Maria Magdalena. Beide heiligen op de afbeelding zijn belangrijk voor de kartuizer orde. De familie van Dirk Dirksz onderhield nauwe banden met het kartuizerklooster Bartholomeusdal in Delft waar Dirk rond 1517 was ingetreden als monnik in de eerste sub-orde. Zijn ouders Dirk van Beesd en Geertruid van Diemen stichtten er een memoriemis (dit hield in dat er door de monniken een mis in het klooster werd opgedragen ten behoeve van hun zielenheil. De namen van de stichters werden dan genoemd tijdens de mis) en hun derde zoon Cornelis was in 1550 bewaarder van het klooster. Dirk Dirksz gaat gekleed in een vaalwitte (of grijswitte) pij met capuchon. Over zijn pij draagt hij in eenzelfde kleur een scapulier met verbindingsbanden. De monnik heeft een kruinschering en is verder in zijn gezicht glad geschoren.

64 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Vervaardigd door Brugse schilder Jan van Eyck rond 1440-1443. Paneel. 47,31 x 61,28 cm.

Oorspronkelijk middenstuk van een drieluik met daarop De verrijzenis, Maria Lactans en Maria die het Christuskind draagt. Oorspronkelijk bevond het werk zich in het kartuizerklooster Genadedal in Brugge waar Jan Vos prior was. In 1450 werd hij prior in het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht en verhuisde het werk met hem mee. Reeds verblijft het werk in The Frick Collection in New York. Inv.-nr. 1954.1.161.

65 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Het middenpaneel is vervaardigd door de Meester van Frankfurt. De twee luiken zijn geschilderd door de Meester van Delft. Het middenstuk van het paneel is gemaakt rond 1509, de luiken zijn vervaardigd rond 1510-1520. Afmetingen middenstuk: 93,5 x 62 cm. Dit is inclusief de predella. De luiken: 75 x 33 cm. Het werk bevond zich oorspronkelijk in het kartuizerklooster Bartholomeusdal in Delft. Het drieluik bevindt zich nu in het Suermondt-Ludwig museum te Aken. Inv.-nr. GK 1526.

Een drieluik met de familieleden van het geslacht Sas toont op het linkerluik de kloosterlingen Petrus Sas (eerste van links) en Jacob (derde van links) en Vincent Pauw (tweede van links) vergezeld van de Heilige Vincentius en de Heilige Sebastiaan.⁶⁶ Op het linkerluik is Digna Sas afgebeeld en hoewel zij is afgebeeld in kloosterkleding is het van haar niet zeker of zij ook daadwerkelijk tot een kloosterorde behoorde.⁶⁷ Digna wordt op het luik begeleid door de Heilige Johannes Evangelist en de Heilige Joris. Het middenpaneel van het drieluik toont *Het laatste avondmaal*. Jacob en Vincent waren broers van elkaar en neven van Petrus Sas. Digna Sas was tante van de drie mannen. Haar zus Adriana was de moeder van Jacob en Vincent Pauw. Haar broer Gerrit was de vader van Petrus Sas. Bijzonder is dat het drieluik wordt vermeld in het necrologium van het kartuizerklooster Nieuwlicht in Utrecht. Het vermoeden is dat het drieluik zich bevond op het martelarenaltaar in de kloosterkerk aldaar. Voor dat altaar lag namelijk de vader van twee van de kartuizers begraven. De identificatie van de afgebeelde personen is vastgesteld door genealogisch onderzoek, wapenschilden op het drieluik en door middel van documenten. Petrus Sas was prior van het klooster Nieuwlicht van 1525 tot 1540. Op de memorietafel is Jacob afgebeeld in andere kleding als Vincent Pauw en Petrus Sas. Van Jacob is bekend dat hij tussen 1520 en 1521 novice was in het kartuizerklooster Nieuwlicht en de datering van de memorietafel is daarom gebaseerd op de kleding die Jacob draagt. Het is namelijk te zien dat hij een witte pij draagt met daarover een wit scapulier. Echter, het scapulier heeft geen verbindingsbanden en Jacob heeft ook geen kruinschering, waardoor het zeer waarschijnlijk is dat hij als kartuizer novice is afgebeeld (een novice kreeg geen kruinschering). Zijn broer en neef zijn identiek aan elkaar gekleed en hun kleding toont sterke gelijkenis met de kleding van bijvoorbeeld Jan Vos. Beiden hebben een kruinschering en dragen een witte pij met kap en een wit scapulier met verbindingsbanden. Van deze monniken en novice is het zeker dat zij behoorden tot de kartuizer orde.

De volgende geïdentificeerde monnik draagt weliswaar dezelfde kleding als bovenstaande geïdentificeerde kartuizers maar hij draagt deze op een andere wijze. Op een diptiek is de kartuizer monnik Hieronymus Tschekkenbürlin te zien.⁶⁸ Op het linkerluik is een halfportret van Hieronymus te zien, het rechterluik toont een beeltenis van de Dood, eveneens in halffiguur. Hieronymus was afkomstig uit een patriciërsfamilie uit Basel en hij studeerde rechten in Parijs en Orleans. Het diptiek heeft een inscriptie waaruit de identiteit van Hieronymus blijkt. Hij trad op zesentwintigjarige leeftijd, op pinksteren in 1487, in het kartuizerklooster in Klein Basel in en stierf daar in 1536. De inscriptie vermeldt dat hij de laatste prior van het klooster was voor de reformatie. De kleding van Hieronymus, zoals hier geschilderd, wijkt af van de bovenste twee afbeeldingen. Hij draagt een vaalwitte pij en daarover een scapulier in dezelfde kleur (de banden zijn hier, door de keuze voor het halffiguur, niet te zien), maar in plaats van dat de capuchon op zijn schouders rust heeft hij de kap over zijn hoofd getrokken. Te zien is een gladgeschoren man met een capuchon op zijn hoofd. Dit voorbeeld is waardevol, omdat het de verschillende draagwijzen van de kartuizer kloosterkleding illustreert en een extra handvat geeft tot het identificeren van onbekende kloosterlingen. De portretten waarop de genealogie van Gerrit Pietersz Schaap wordt afgebeeld, toont bijvoorbeeld op de mannelijke gebedsportretten van de familie Hallinc-Boogaards een kloosterling die vanaf zijn middel is afgebeeld.⁶⁹ De afgebeelde kloosterling is de zoon van Jan Hallinc (vermeld tot 1531) en Elisabeth Boogaards (1473-1557). Het is onbekend wie de zoon is en tot welke kloosterorde hij behoorde, maar hij draagt een mantel en pij (door de mantel is niet te zien of hij een scapulier draagt) in dezelfde kleur als bovenstaande kartuizers en draagt zijn capuchon op eenzelfde wijze als Hieronymus over zijn hoofd. Ook hij is gladgeschoren, hoewel niet goed te zien is of hij een kruinschering heeft. Afgaande op deze gelijkenis behoorde hij misschien tot de kartuizer orde als novice, convers of als monnik. Verder onderzoek naar zijn familienaam en necrologia van kartuizerkloosters in Nederland zouden wellicht tot een identificatie van deze persoon kunnen leiden en uit kunnen wijzen tot of hij daadwerkelijk was toegetreden tot de kartuizer orde ten

66 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Vervaardigd in Utrecht omstreeks 1521. Paneel. Afmetingen middenstuk: 150 x 94 cm. Luiken: 150 x 39 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats is het Utrechtse klooster Nieuwlicht. Reeds bevindt het paneel zich in een particuliere collectie.

67 Dank gaat uit naar Rolf de Weijert voor deze informatie. Digna Sas staat in archiefstukken beschreven als 'Een vrome vrouw', maar nergens als een kartuizerin of als lid van enig andere kloosterorde. Daarnaast waren er in de periode van vervaardiging geen kartuizerkloosters voor vrouwen in Nederland.

68 Details afbeelding: Peter Jezler, *Himmel, Hölle, Fegefeuer; das Jenseits im Mittelalter*, Zürich 1994, 178-179. Schilder en plaats vervaardiging onbekend, waarschijnlijk vervaardigd na 1487. Paneel is gemaakt van lindenhout. 42 x 29 cm. Afbeelding bevindt zich nu in het Historisches Museum te Basel. Inv.-nr. 1882.72.

69 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Geschilderd door Simon Hendriksz e.a. rond 1629. Koper 22 x 30,5 cm. Oorspronkelijk in de woning Schaap in Amsterdam, nu in het Amsterdams Historisch Museum te Amsterdam. Inv.-nr. B. 2561 (let op, onderdeel van een groter werk: inv.-nr. B. 2560-2561).

tijde van de vervaardiging van de memorietafel.

Het identificeren van kloosterkleding door middel van het vergelijken van de kleding van onbekende kloosterlingen met de kleding van geïdentificeerde kloosterlingen is een goede methode om kloosterkleding in kaart te brengen. Maar de identificatie is natuurlijk nog geloofwaardiger wanneer extra argumenten aangedragen kunnen worden. In de volgende voorbeelden worden afbeeldingen besproken waarbij naast het vergelijken van kleding andere argumenten meespelen die de identificatie nog waarschijnlijker kunnen maken. Een dergelijk argument zou bijvoorbeeld de aanwezigheid van een patroonheilige kunnen zijn.

Een afbeelding met daarop de Heilige Maagd Maria en het Christuskind als beschermheiligen van een groep kartuizers laat niet alleen monniken zien, maar ook conversen of novices. De afbeelding maakt deel uit van een meerluik waarbij onder het paneel met de groep kartuizers de gebedsportretten van Johann Rinck (linksonder) en Dr. Peter Rinck (rechtsonder) ooit waren bevestigd.⁷⁰ Het hoofdmotief van de afbeelding is *De mantelmadonna* (of *mantelmaria*) van wie de mantel wordt vastgehouden door heraldisch rechts de kartuizer Heilige Hugo van Grenoble en heraldisch links de kartuizer Heilige Hugo van Lincoln (de heiligen zijn te herkennen aan hun attributen en aan hun typische kartuizer dracht). De mantel beschermt een groep kartuizer monniken en conversen en mogelijk stellen zij personen uit het kartuizerklooster in Keulen voor. De twee leden van de familie Rinck onderhielden namelijk nauwe banden met het Keulse kartuizerklooster. In 1453 gaf Johann Rinck opdracht tot de wederopbouw van de kapittelzaal die in 1451 was afgebrand. Peter Rinck bekostigde de bouw van nieuwe cellen in 1465. De afbeeldingen zijn in ieder geval afkomstig uit het kartuizerklooster, wat wordt bevestigd in een kroniek van het klooster waarin de afbeeldingen beschreven worden.⁷¹ Wat opvalt is het verschil in kleding tussen de verschillende kloosterlingen. Aan beide zijden van *De mantelmaria* staan drie kloosterlingen met een kruinschering en gladgeschoren gezicht afgebeeld en twee kloosterlingen zonder kruinschering en met baard (dus in totaal tien kloosterlingen). De gladgeschoren kloosterlingen hebben (naast de kruinschering) een pij met capuchon en een scapulier met verbindingsbanden aan. De kleding is vaalwit van kleur. De kleding van de kloosterlingen is identiek aan de kleding van bovenstaande reeds geïdentificeerde kartuizers. De mannen met baard en zonder kruinschering dragen een pij in dezelfde kleur met daaroverheen (eveneens in dezelfde kleur) een lange mantel met capuchon. Zij zijn waarschijnlijk conversen, behorend tot de kartuizer derde orde, of novices. Hun kleding toont namelijk sterke overeenkomst met de kleding van de Utrechtse kartuizer novice Jacob Pauw. Door de herkomst van de afbeelding te verbinden met het type kleding van de monniken en conversen of novices en de aanwezige heiligen kunnen deze kloosterlingen geïdentificeerd worden als kartuizer kloosterlingen.

Een diptiek met als thema *Anna te drieën* (rechterluik), toont op het linkerluik een knielende kloosterling, die wordt begeleid door een onbekende vrouwelijke heilige.⁷² Op de achterzijde van het stuk is de Heilige Bavo, stadspatroon van de stad Haarlem, afgebeeld. De afgebeelde kloosterling draagt een witte pij en een wit scapulier, ook heeft hij een kap. Het scapulier heeft verbindingsbanden en om zijn middel is een koord vastgeknoopt. Daarnaast heeft hij een kruinschering en is zijn gezicht gladgeschoren. De kleding toont sterke gelijkenis met de kleding van de reeds geïdentificeerde kartuizers. De combinatie van de kleding en de Heilige Bavo doen vermoeden dat het hier gaat om prior Hendrik van Haarlem. Hendrik was van 1484 tot 1490 prior van het kartuizerklooster Sint Andries ter Zaliger Haven bij Amsterdam en daarna tot ongeveer 1500 prior van het klooster in Geertruidenberg.

Een memorietafel met, zoals in de literatuur wordt verondersteld, de gebedsportretten van de familie Boelen heeft als thema van het paneel *Aanbidding der herders*.⁷³ Aan weerszijden van de aanbidding staat de familie opgesteld. Heraldisch rechts staan de mannelijke familieleden afgebeeld, zij worden begeleid door de

70 Details afbeelding: Zehnder, *Katalog der Altkölner Malerei*, 166-170. Afbeelding 119-121. Vervaardigd in Keulen omstreeks 1475-1480.

Oorspronkelijk paneel, later is de afbeelding overgebracht op doek. 200 x 170 cm. De gebedsportretten van de familie Rinck zijn van dennenhout. Links: 50,5 x 46 cm. Rechts: 51 x 46,8 cm. Oorspronkelijk in een kartuizerklooster in Keulen, nu in het Wallraf-Richartz-museum in Keulen met de gebedsportretten als langdurige bruikleen van het Kölnischen Stadtmuseum. Inv.-nr. WRM 153, WRM 534-535.

71 Zehnder, *Katalog der Altkölner Malerei*, 165-167.

72 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Vervaardigd door de Meester van de Brunswijkse diptiek rond 1490-1510. Paneel. Luiken: 35 x 23 cm.

Oorspronkelijke verblijfplaats was wellicht het kartuizerklooster van Amsterdam of Geertruidenberg. Nu in het Herzog Anton Ulrich-museum in Brunswijk. Inv.-nr. 13.

73 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Vervaardigd door Jacob Cornelisz van Oostanen in 1512. Paneel. 128 x 177 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats is wellicht het kartuizerklooster Sint Andries ter Zaliger Haven in Amsterdam. Het paneel bevindt zich nu in het Museo e Galleria Nazionale di Capodimonte in Napels. (Inventarisnummer onbekend).

Heilige Andreas, heraldisch links de vrouwelijke familieleden, die bijgestaan worden door de Heilige Margaretha (attribuut is een draak). Het vermoeden is dat het werk geschonken is aan het kartuizerklooster Sint Andries ter Zaliger Haven in Amsterdam, vanwege de Heilige Andreas en het zeegezicht op de achtergrond. De Heilige Andreas was tevens de patroonheilige van de stad Amsterdam. Aan de kant van de mannelijke familieleden zijn twee kloosterlingen te zien (derde en vierde van links). Hoewel niet goed te zien is of hun scapulier verbindingsbanden bevat is, op basis van het vergelijken van de kleding, het waarschijnlijk dat het hier gaat om een kartuizer monnik en een kartuizer convers. De derde man van links gaat gekleed in een vaalwitte pij en mantel. Zijn capuchon is goed te zien, doordat hij hem half over zijn hoofd draagt. De man draagt een baard en heeft geen kruinschering. Zijn kleding (voor zover te zien) toont overeenkomsten met de kleding van de kartuizer novice Jacob Pauw en de Keulse kartuizer conversen. De vierde man van links heeft wel een kruinschering en is verder gladgeschoren. Het is goed te zien dat hij een vaalwitte pij draagt met daaroverheen een scapulier (hoewel het zicht op de eventuele verbindingsbanden wordt weggenomen door de geestelijke links van hem). Ook hij heeft een capuchon en evenals de geïdentificeerde kartuizer monniken reiken zijn pij en scapulier tot op de grond. De kleding van deze monnik is identiek aan de kleding van kartuizermonniken als Jan Vos en Dirk Dirksz van Beesd.

Doordat bovenstaande afbeeldingen goed laten zien hoe kartuizer kleding eruit zag is het ook zonder meerdere aanknopingspunten (zoals een vermoedelijke herkomst uit een kartuizer klooster of een patroonheilige) mogelijk om onbekende kloosterlingen te identificeren als kartuizers. De volgende afbeeldingen tonen kloosterlingen die zeer waarschijnlijk behoren tot de kartuizer orde.

Een paneel in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen toont een kloosterling die heraldisch links knielt bij *De kruisiging*.⁷⁴ De man draagt een witte pij met capuchon met daarover een wit scapulier met verbindingsbanden. Daarnaast heeft hij een kruinschering. In zijn handen heeft hij een rozenkrans. De rozenkransverering was belangrijk binnen de kartuizer orde.⁷⁵ Op basis van zijn kleding is het waarschijnlijk dat deze man behoorde tot de kartuizer orde. Een kloosterling die heraldisch links knielt bij een voorstelling van *Maria met Kind* kan aan de hand van de kleding eveneens geïdentificeerd worden als kartuizer monnik.⁷⁶ Daarnaast wordt hij begeleid door twee heiligen die binnen de kartuizer orde speciaal vereerd werden: Johannes de Doper en de Heilige Hieronymus. Het werk is waarschijnlijk een kopie van een afbeelding van Jan Provoost uit 1505 die zich waarschijnlijk bevond in een kartuizerklooster in Brugge (Rijksmuseum Amsterdam, inv.-nr. SK-A-2569). Een drieluik met daarop *De kruisiging* toont op het middenpaneel heraldisch rechts van de voorstelling een knielende kloosterling.⁷⁷ Op het linkerluik is de Heilige Barbara afgebeeld, het rechterluik toont de Heilige Catharina. Op de achterzijden van de luiken staan respectievelijk een *Ecce Homo* afgebeeld en Maria die wordt doorboord door de zeven zwaarden (zeven smarten). Niet alleen de kleding is identiek aan de geïdentificeerde kartuizers, bij de kruisiging staat ook de Heilige Bruno afgebeeld in dezelfde kloosterdracht. Bij een andere afbeelding van *De kruisiging* is eveneens heraldisch rechts van de voorstelling een kloosterling afgebeeld.⁷⁸ Hoewel een kartuizerheilige op deze afbeelding ontbreekt is de man, aan de hand van zijn kleding, te identificeren als een kartuizer monnik. Wederom een drieluik met *De kruisiging* laat op de buitenzijde van het linkerluik twee kloosterlingen zien.⁷⁹ Op de linkerbuitenzijde knielen de twee kloosterlingen bij een voorstelling van Christus die zich in Getsemane bevindt. Door de kleding en de kruinschering te vergelijken met geïdentificeerde kartuizer monniken, is het zo goed als zeker dat ook deze twee kloosterlingen behoren tot de kartuizer orde.

74 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Geschilderd in de omgeving van Jacob Cornelisz van Oostanen omstreeks 1510. Paneel. 62 x 43 cm. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen. Inv.-nr. 5073.

75 Zehnder, Katalog der Altkölner Malerei, 167-168.

76 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Eind zestiende eeuw geschilderd, maker onbekend. Doek. 92 x 72 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats is wellicht het kartuizerklooster in Roermond. Bevindt zich nu in een kerk in Nederland.

77 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Vervaardigd in het huidige Vlaanderen in de vijftiende eeuw. Paneel. Afmetingen gehele drieluik: 94,5 x 90,2 cm. Particuliere collectie Nederland.

78 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Vervaardigd door een navolger van Geertgen tot Sint Jans in het vierde kwart van de vijftiende eeuw. Paneel. 73 x 47 cm. M.H. de Young Memorial Museum te San Francisco. Inv.-nr. 52-6-8.

79 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Vervaardigd door en in het atelier van Jan van Scorel omstreeks 1535. Paneel. Middenstuk: 130 x 116 cm. Luiken: 130 x 48 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats is wellicht het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht. Museum Catharijneconvent Utrecht. Inv.-nr. ABM s331.

2.2 De regel van Augustinus

Reguliere kanunniken leven in gemeenschappen voortgekomen uit een hervormingsbeweging die zich afzette tegen de wereldse levenswijze van seculiere kanunniken. Deze seculiere kanunniken leefden volgens de Akense regel uit 816. Door de komst van de gemeenschappen van reguliere kanunniken werd in 1067 de regel van Augustinus voorgeschreven door de aartsbisschop van Reims aan de kloosterlingen in zijn diocees. Van daaruit verspreidde de regel zich verder over Europa. Na 1100 gold de regel van Augustinus als de algemene regel voor reguliere kanunniken (ook wel augustijner koorheren genoemd).⁸⁰ De kloosterlingen legden de drie kloostergeloften af (armoede, celibaat, gehoorzaamheid aan de regel en meerderen binnen het klooster), hielden samen het koorgebed en samenleven binnen een gemeenschap van geestelijken stond centraal. Doordat de regel van Augustinus weinig praktische richtlijnen gaf voor de organisatie van een klooster of voor een monastieke dagindeling, ontwikkelden verschillende huizen van reguliere kanunniken ook eigen gebruiken (*consuetudines*). Deze gebruiken waren grotendeels gebaseerd op de regel van Benedictus en de gebruiken van andere benedictijnse orden, waardoor in de praktijk soms moeilijk onderscheid viel te maken tussen de twee verschillende orden. Dit had ook gevolgen voor de kleding van augustijner kloosterorden, want in sommige gevallen namen de reguliere kanunniken het zwarte habijt van de benedictijner orde aan, terwijl andere reguliere kanunniken het witte habijt aannamen. Afhankelijk van hun habijt werden de verschillende gemeenschappen van reguliere kanunniken en kanunnikessen onderscheiden in witte (bijvoorbeeld norbertijnen) en zwarte orden.⁸¹ De observantie van de reguliere kanunniken kende door deze ontwikkeling enige variatie.⁸²

2.2.1 Reguliere kanunniken en reguliere kanunnikessen

Algemeen

Hierboven staat beschreven dat de gemeenschappen van reguliere kanunniken en kanunnikessen zijn voortgekomen uit een hervormingsbeweging waarbij men zich afzette tegen de regel van Aken. De regel van Aken hield in de praktijk in, dat de leden van seculiere geestelijke gemeenschappen bezit mochten hebben en zich niet hoefden te houden aan de clausuur. Seculiere kanunniken leidden dus grotendeels een 'werelds' leven.⁸³ Reguliere kanunniken en kanunnikessen leefden als monnik of non en legden wel de kloostergeloften af.

De gemeenschappen van reguliere kanunniken en kanunnikessen in Nederland behoorden tot verschillende congregaties, oftewel overkoepelende organisaties waartoe een aantal kloosters behoorden. Zo heeft het klooster Bethlehem bij Doetinchem korte tijd bij de orde van Arrouaise gehoord en behoorde het klooster van Biezelinghe tot de orde van St. Victor. Het klooster Groenendaal bij Brussel hoorde ook tot de orde van St. Victor en vormde later een eigen congregatie, maar ging in 1412 op in de Congregatie van Windesheim (gesticht in 1395). De prior (prior-generaal) van Windesheim had de leiding over de priors van de verschillende gemeenschappen die onder de congregatie vielen. Een andere orde die enkele gemeenschappen van reguliere kanunniken leiding gaf was de Congregatie van Sion (gesticht in de eerste helft van de vijftiende eeuw). Windesheim en Sion werden beiden beïnvloed door de beweging van de Moderne Devotie, een religieuze lekenbeweging gesticht door Geert Groot (1340-1384).

Onderverdeling van de orde

De orde van reguliere kanunniken en kanunnikessen is als volgt onderverdeeld:

- Eerste orde van reguliere kanunniken. Hiertoe behoren enkel mannelijke leden. De leden heten monniken, maar worden ook augustijner koorheren genoemd.
- Tweede orde der reguliere kanunnikessen. Alleen vrouwen behoorden tot deze orde, zij worden nonnen genoemd.
- Derde orde. Leden van deze orde legden niet alle kloostergeloften af (zij leefden bijvoorbeeld wel in

⁸⁰ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 251-252.

⁸¹ Ibidem, 252. Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 173.

⁸² Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 172-173.

⁸³ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 212-213.

armoede, maar hielden zich niet aan de clausuur), zij worden leken genoemd. Mannen en vrouwen werden toegelaten tot de orde.

Afbeeldingen

In tegenstelling tot de andere orden, is er een grote hoeveelheid afbeeldingen van reguliere kanunniken en reguliere kanunnikessen gevonden tijdens het inventarisatieproces voor deze scriptie. Slechts enkele kloosterlingen op deze afbeeldingen zijn echter geïdentificeerd als persoon en behorend tot de orde van reguliere kanunniken of kanunnikessen. Daarnaast zijn er een aantal afbeeldingen van ongeïdentificeerde kloosterlingen, waarbij de Heilige Augustinus van Hippo is afgebeeld. Door de aanwezigheid van de heilige en het vergelijken van de kleding met reeds geïdentificeerde kloosterlingen, is het waarschijnlijk dat deze personen ook behoren tot de orde van reguliere kanunniken en kanunnikessen. Er worden ook afbeeldingen behandeld, waarbij het enige aanknopingspunt tot identificatie van de orde slechts het vergelijken van de kleding zal zijn. Er zijn geen afbeeldingen gevonden van personen die behoorden tot de derde orde. Als eerste zullen de reguliere kanunniken behandeld worden, waarna de vrouwelijke kloosterlingen van deze orde aan bod zullen komen.

Reguliere kanunniken

De eerste afbeelding is een drieluik, afkomstig uit het klooster Mariënpoel bij Leiden, een klooster voor reguliere kanunnikessen.⁸⁴ Het middenpaneel van het drieluik toont *De bewening* en in het paneel zijn aan weerszijden van de hoofdvoorstelling kleine vertelramen toegevoegd waarop de zes overige smarten van Maria zijn afgebeeld. Op het linkerluik is een oudere vrouw, die wordt begeleid door de Heilige Cecilia en Maria Magdalena, afgebeeld met haar handen gevouwen. Op het eerste gezicht lijkt het, door haar donkere, bedekkende kleding en sluier, alsof de vrouw gekleed is in kloosterkleding. Wanneer echter goed gekeken wordt naar de samenstelling van haar kleding, is te zien dat haar kleding werelds is. De vrouw draagt een zwarte lange sluier, met daaronder een wit onderkapje en een witte guimpe die op haar borst neervalt. De vrouw gaat verder gekleed in een donkere mantel met lange mouwen die tot op de grond valt, maar onder de mantel draagt ze een jurk van dezelfde lengte in een iets lichtere tint. De zoom van de jurk is afgewerkt met een lichte kleur, iets wat bij sobere kloosterkleding nooit het geval zou kunnen zijn. Dit voorbeeld toont wederom dat aan de afgebeelde kleding niet altijd te zien is of het om een wereldse vrouw of een non gaat. Op het rechterluik is een man afgebeeld die onmiskenbaar in kloosterkleding gehuld is. Hij wordt begeleid door de Heilige Jacobus Maior en de Heilige Martinus. Op de achterzijden van de luiken staan de Heilige Appolonia, de Heilige Gertrudis van Nijvel (gekleed als reguliere kanunnikes), de Heilige Agatha en de Heilige Agnes afgebeeld. Er zijn verschillende aanknopingspunten die de man kunnen identificeren als de reguliere kanunnik Jacob Martensz. Schout (sterfdatum: 1526). Jacob Schout was rector van het regularissenklooster Mariënpoel, van 1508 tot 1522. Het eerste aanknopingspunt is de oorspronkelijke verblijfplaats van het drieluik, namelijk het vrouwenklooster Mariënpoel, een klooster voor reguliere kanunnikessen. Karel van Mander beschreef in zijn *Schilder-boeck* een zelfde drieluik, afkomstig uit Mariënpoel, dat hoog aan de muren van het stadhuis in Leiden hing, waardoor het vrijwel zeker is dat het drieluik ook daadwerkelijk afkomstig is uit het klooster.⁸⁵ Daarnaast zijn de naamheiligen van Jacob Martensz. Schout afgebeeld, de Heilige Jacobus Maior en de Heilige Martinus naar zijn vader. Waarschijnlijk heeft Jacob via het laten afbeelden van diens naamheilige op deze manier zijn vader willen gedenken. Het derde aanknopingspunt is zijn kleding, die overeenkomt met de kleding van reguliere kanunniken. De kloosterling heeft een kruinschering en draagt een lange witte pij met uitlopende mouwen met daaroverheen een zwarte almuis (doordat hij heraldisch links is afgebeeld zijn de kwastjes over zijn rechterschouder niet te zien). Door deze aanwijzingen is het vrijwel zeker dat de afgebeelde kloosterling Jacob Schout is. De vrouw op het linkerluik zou dan zijn moeder zijn. Doordat de vrouw heraldisch rechts van de hoofdvoorstelling is geplaatst, op de meest belangrijke positie, heeft de waarschijnlijke opdrachtgever Jacob, vermoedelijk het drieluik ter ere van zijn moeder laten vervaardigen en zichzelf daarom op de meest nederige plaats, heraldisch links, laten afbeelden.

⁸⁴ Details afbeelding: Memoria in beeld. Geschilderd door Cornelis Engebrechts in 1511-1512. Paneel. Afmetingen middenstuk: 124,5 x 121,5 cm. Linkerluik en rechterluik: 122 x 56,5 cm. Oorspronkelijk in het klooster Mariënpoel bij Leiden. Nu in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden. Inv.-nr. S 94. Meer informatie over het klooster Mariënpoel is te vinden op: <http://www.cs.uu.nl/research/projects/i-cult/CLE/6Memoria>.

⁸⁵ Karel van Mander, *Het schilder-boeck*, (facsimile van de eerste uitgave) Haarlem 1604, Utrecht 1969. Fol. 210v.

Ook bij de volgende afbeelding bestaat het vermoeden dat de afgebeelde mannelijke kloosterling, Jacob Martenz. Schout is. Het betreft een drieluik met daarop *De kruisiging*, waaronder een predella is bevestigd waarop de gebedsportretten van een mannelijke kloosterling, een vrouw en vijf vrouwelijke kloosterlingen zijn geschilderd.⁸⁶ Op de predella is de hoofdvoorstelling het lijk van Adam. Rechts van deze voorstelling staan vijf vrouwelijke kloosterlingen in de dracht van de orde der reguliere kanunnikessen. De vijf vrouwen worden begeleid door de Heilige Augustinus. Links van Adam staan vermoedelijk Jacob (tweede van links) en zijn moeder (eerste van links) afgebeeld. Jacob en zijn moeder worden begeleid door de Heilige Martinus (de naamheilige van zijn vader). Doordat ook hier weer de oorspronkelijke verblijfplaats van het drieluik vermoedelijk het regularissenklooster Mariënpoel betreft, de Heilige Augustinus is afgebeeld en de kleding van de afgebeelde mannelijke kloosterling sterke overeenkomsten heeft met de kleding van bovenstaande reguliere kanunniken, kan de afgebeelde mannelijke kloosterling gerekend worden tot de orde der reguliere kanunniken. Ook hier draagt de kloosterling namelijk een kruinschering, een witte pij met wijd uitlopende mouwen en heeft hij om zijn schouders een zwarte almuis gedrapeerd waarbij de kant met de kwastjes over zijn rechterschouder duidelijk te zien is.

Een enkel paneel waarop *De visitatie* wordt afgebeeld met de gebedsportretten van vier mannelijke kloosterlingen is vermoedelijk afkomstig uit het klooster Mariënpoel.⁸⁷ De vier mannen knielen biddend bij het tafereel, twee links en twee rechts, en tussen hen in is een allegorie op de vergankelijkheid geschilderd in de vorm van een halfopen graf waarin een skelet ligt. Heraldisch rechts worden twee kloosterlingen vergezeld door de Heilige Hieronymus, links de twee anderen door de Heilige Augustinus. Op de steen die deels het geschilderde graf bedekt, staat de tekst: *Requiescant in pace*. Deze tekst is een oproep tot gebed voor het zielenheil van de afgebeelde personen. Onder het graf staat te lezen: *Si quis eris qui transieris hac respice plora. Sum quod eris quod es ipse fui. Pro me precor ora*. Dit is nogmaals een oproep tot gebed aan de toeschouwer van het paneel. Verondersteld wordt dat de vier afgebeelde kloosterlingen rectores van dit klooster waren. De identificatie van de geportretteerden is niet zeker, maar wanneer het wel deze personen zou betreffen kunnen de vier kloosterlingen geïdentificeerd worden als: Gerard Dirksz, Johannes Crispiani, N... Gijsbert en Sebastiaan Fransz. Deze rectores zijn rond 1500 vlak na elkaar overleden en het vermoeden bestaat dat de memorietafel aanvankelijk voor de eerste drie rectores werd geschilderd. Toen vlak daarna een vierde overleed is hij erbij geschilderd (positie op het schilderij is de eerste kloosterling van rechts). Doordat het paneel waarschijnlijk afkomstig is uit het klooster Mariënpoel en de Heilige Augustinus is afgebeeld, kan gezegd worden dat de afgebeelde personen in ieder geval behoorden tot de orde der reguliere kanunniken. Alle vier de kloosterlingen dragen een lange witte, hooggesloten, pij met mouwen die wijd uitlopen. Om hun schouders hebben zij een zwarte almuis geslagen. Aan de almuis zitten kwastjes en de kant met de kwastjes is over de rechterschouder gedrapeerd. Deze kant valt ook wat langer over de schouder dan de kant van de almuis die over de linkerschouder is gedrapeerd. Bij de linkerschouder bevat de almuis geen kwastjes. De mannen hebben alle vier een kruinschering.

Opmerkelijk aan alle drie deze werken is (en dit geldt ook voor de andere afbeeldingen van reguliere kanunniken opgenomen in deze scriptie), dat de afgebeelde kanunniken allemaal de almuis op eenzelfde manier om hun schouders gedrapeerd hebben. De kant met de kwastjes hangt over de rechterschouder, terwijl de linkerkant geen kwastjes heeft. In deze scriptie is er te weinig tijd en ruimte om dieper hierop in te gaan, maar het zou interessant zijn om te onderzoeken waarom de almuis op een dergelijke specifieke manier wordt gedragen. Wellicht heeft het een praktische reden en dienen de kwastjes om de almuis dicht te knopen bij koud weer, maar het kan ook zo zijn dat het simpelweg de vorm van het kledingstuk is. Doordat bekend is tot welke orde de afgebeelde personen horen en uit welk klooster ze waarschijnlijk afkomstig zijn, bestaan er in ieder geval goede aanknopingspunten voor vervolgonderzoek.

Van de volgende afbeeldingen is de identiteit van de afgebeelde mannelijke kloosterlingen onbekend. Doordat er verder zo weinig van de schilderijen bekend is, valt (nog) niet te achterhalen wie de afgebeelde personen zouden kunnen zijn. Echter, door middel van het vergelijken van de kleding kan van de volgende afgebeelde kloosterlingen wel vastgesteld worden dat ze behoren tot de orde der reguliere kanunniken.

86 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door Cornelis Engebrechts in de periode 1504-1526. Paneel. Afmetingen predella: 15 x 109 cm. Middenstuk: 198,5 x 146 cm. Luiken: 182,5 x 66 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats vermoedelijk het klooster Mariënpoel bij Leiden. Nu in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden. Inv.-nr. S 93.

87 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vermoedelijk vervaardigd door de Meester van de Spes Nostra tussen 1490 en 1510. Paneel. 88 x 104,5 cm. Waarschijnlijk bevond het werk zich oorspronkelijk in het klooster Mariënpoel bij Leiden. Nu bevindt het werk zich in het Rijksmuseum te Amsterdam. Inv.-nr. SK-A-2312.

Twee luiken tonen een mannelijke kloosterling, die wordt begeleid door de Heilige Augustinus (linkerluik) en de Heilige Hieronymus (rechterluik).⁸⁸ De aanwezigheid van Augustinus in combinatie met de kleding van de kloosterling doet vermoeden dat het hier gaat om een reguliere kanunnik. Hij heeft namelijk een kruinschering en draagt een lange witte pij met een almuis om zijn schouders gedrapeerd. De aanwezigheid van Hieronymus op het rechterluik zou kunnen verwijzen naar de patroonheilige van het klooster waar de kloosterling was ingetreden of naar de naamheilige of patroonheilige van de kloosterling of zijn familie zelf.

Een andere afbeelding betreft een rechterluik waarop op de buitenzijde *De trap des heils* is geschilderd en op de binnenzijde *Maria tenhemelopneming*.⁸⁹ Bij de voorstelling van de trap des heils zijn, heraldisch rechts van de voorstelling, vijf kloosterlingen afgebeeld. Alleen de kleding van de eerste kloosterling links vooraan is duidelijk genoeg te zien om te vergelijken met reeds geïdentificeerde kloosterkleding. De man heeft een kruinschering, draagt een lange witte pij en een almuis. De kloosterling op deze afbeelding behoort tot de orde der reguliere kanunniken. Doordat alleen het rechterluik is overgebleven, is de identificatie van de orde het enige aanknopingspunt voor verder onderzoek naar het luik. Het is eveneens niet goed te zien tot welke orde de andere kloosterlingen behoren. De tweede kloosterling links vooraan is waarschijnlijk een reguliere kanunnik met een zwarte mantel om. De kloosterling die achteraan als tweede van links is afgebeeld lijkt, aan de hand van zijn kleding en kruinschering, eveneens een reguliere kanunnik. De derde man links achteraan lijkt kloosterkleding te dragen, maar hij heeft geen kruinschering. Doordat hij een mantel en pij draagt en een kruinschering ontbreekt, is hij waarschijnlijk te identificeren als een lekenbroeder. Echter, vergelijkingsmateriaal met geïdentificeerde leken behorend tot de orde van reguliere kanunniken is niet gevonden en doordat verder niets bekend is van dit luik kan er niet met zekerheid gezegd worden of de man inderdaad behoorde tot de derde orde van de orde der reguliere kanunniken.

Een paneel met als hoofdvoorstelling *De doornenkroning* laat aan weerszijden van de voorstelling vier personen zien.⁹⁰ De man direct links van de voorstelling en de vrouw direct rechts daarvan zijn kloosterlingen. Van de tweede man van links en tweede vrouw van rechts kan niet met zekerheid gezegd worden of zij tot een kloosterorde behoorden of dat zij simpelweg donkere seculiere kleding dragen. De kleding van de mannelijke en vrouwelijke kloosterling tonen sterke overeenkomst met de kleding van geïdentificeerde reguliere kanunniken en kanunnikessen (de kleding van kanunnikessen zal verderop uitgebreider behandeld worden). De man heeft een kruinschering en draagt een lange witte pij met trompetmouwen. Om zijn schouder is een zwarte almuis gedrapeerd. De combinatie van een reguliere kanunnikes en kanunnik, met nog twee andere personen (wellicht kloosterlingen), zou een goed aanknopingspunt kunnen zijn voor verder onderzoek naar de herkomst van het werk en de achtergrond van de afgebeelde personen. Doordat ook de periode en de omgeving waarin het paneel vervaardigd is bekend zijn, zou verder onderzoek naar dit paneel heel vruchtbaar kunnen blijken.

Ook de volgende afbeelding heeft, naast de identificatie op basis van kleding, meerdere aanknopingspunten voor vervolgonderzoek. Het gaat hier om een luik van Cornelis Buys waarop *De passie* is afgebeeld met daarbij een knielende kloosterling.⁹¹ De linkerbuitenzijde van het luik is relevant voor deze scriptie. Te zien is hoe een kloosterling knielt achter de Heilige Martinus. Zijn kleding is vergelijkbaar met de kleding van reguliere kanunniken. Hij heeft een kruinschering en draagt een witte pij met wijde mouwen met daarover een zwarte almuis (kwastjes zijn niet te zien). Opmerkelijk is dat de kloosterling zich achter de heilige bevindt. Wellicht zou vervolgonderzoek (bijvoorbeeld vergelijkend onderzoek naar afbeeldingen met eenzelfde positionering van mensen en heiligen) hier meer over kunnen vertellen. Voor dergelijk onderzoek is het echter wel nodig om meer te weten over dit luik, zodat het luik vergeleken kan worden met andere voorstellingen. Doordat de schilder bekend is, de orde waartoe de kloosterling behoorde en er een heilige aanwezig is op de afbeelding, die wellicht als patroon- of naamheilige fungeerde, zijn er zelfs meerdere

88 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardiger onbekend, vervaardigd omstreeks 1540. Paneel. Middenstuk ontbreekt. Afmetingen luiken: 47 x 23 cm. Oorspronkelijke locatie onbekend, nu in een particuliere collectie.

89 Details afbeelding: Memoria in beeld. Geschilderd door de Meester van het Amsterdamse sterfbed van Maria, een navolger van Geertgen tot Sint Jans. Vervaardigd rond 1500. Paneel. 124 x 47 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats onbekend. Reeds bevindt het werk zich in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen. Inv.-nr. 533/534.

90 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd in de omgeving van Haarlem omstreeks 1460-1500. Paneel. 41 x 38 cm. Oorspronkelijke locatie onbekend, nu in een particuliere collectie in Duitsland.

91 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door Cornelis Buys rond 1500-1525. Paneel. Middenstuk ontbreekt. Afmetingen luiken: 87 x 35 cm. Bevindt zich momenteel in een particuliere collectie in Oostenrijk.

aanknopingspunten voor vervolgonderzoek.

De mogelijkheden voor vervolgonderzoek gelden ook voor het volgende paneel. Op de binnenzijde van het linkerluik van een drieluik staat tussen de mannelijke familieleden van een onbekende familie een kloosterling afgebeeld (gepositioneerd als eerste van rechts).⁹² Op het middenstuk is *De geboorte van Christus* geschilderd, het linkerluik toont de gebedsportretten van zeven mannen die worden begeleid door de Heilige Johannes Evangelist en het rechterluik bevat de gebedsportretten van vijf vrouwen en de Heilige Ursula. De mannelijke kloosterling is afgebeeld in halffiguur en is achter een wat oudere man geschilderd, maar zijn kleding is desondanks goed te zien. Hij heeft een kruinschering, witte pij en een almuis waarvan de kwastjes duidelijk te zien zijn. Ook hij kan geïdentificeerd worden als een monnik behorende tot de orde van reguliere kanunniken. De aanwezigheid van (patroon)heiligen van de familie, de identificatie van de kloosterorde en het feit dat de schilder bekend is zijn goede handvatten voor verder onderzoek. Dit geldt ook voor een drieluik van Jan van Horst met een voorstelling van *De kruisiging*.⁹³ De buitenzijden van de luiken bevatten de gebedsportretten van een man en een vrouw en op de binnenzijde van het rechterluik is het gebedsportret van een mannelijke kloosterling geschilderd. Op de binnenzijde van het linkerluik staat de Heilige Antonius afgebeeld.

Van het volgende paneel kan, ondanks dat er weinig bekend is over de afbeelding, in ieder geval de orde waartoe de afgebeelde kloosterlingen behoorden geïdentificeerd worden op basis van het vergelijken van de kleding met de kleding van reguliere kanunniken. Een paneel van (vermoedelijk) de Meester van Alkmaar toont twee onbekende kloosterlingen die knielen bij een voorstelling met als thema *Anna te drieën*.⁹⁴ Heraldisch rechts knielt een mannelijke kloosterling met kruinschering in een witte pij met wijd uitlopende mouwen met daaroverheen een almuis met kwastjes. Deze kloosterling kan geïdentificeerd worden als reguliere kanunnik. Heraldisch links knielt een vrouwelijke kloosterling in de dracht van de reguliere kanunnikessen.

Reguliere kanunnikessen

Anders dan bij de reguliere kanunniken zijn er een aantal reguliere kanunnikessen, als persoon, geïdentificeerd. Er zal daarom begonnen worden met het beschrijven van de geïdentificeerde kloosterlingen en daarna zullen de onbekende kloosterlingen aan bod komen. Hierin zal wel onderscheid gemaakt worden tussen de verschillende manieren waarop de reguliere kanunnikessen werden afgebeeld. Doordat er afbeeldingen bestaan van geïdentificeerde reguliere kanunnikessen met en zonder mantel is vervolgonderzoek naar de reden waarom de nonnen verschillend zijn afgebeeld goed mogelijk. In deze scriptie zal er, hoewel het doel van de scriptie slechts het in kaart brengen van kloosterkleding is, kort in worden gegaan op deze vraag.

Zonder mantel

Op een werk met de gebedsportretten van Corsgen Elbersz en zijn familie zijn duidelijk twee reguliere kanunnikessen te zien.⁹⁵ Alleen enkele fragmenten van het paneel zijn nog overgebleven, waardoor het onbekend is wat de religieuze voorstelling op het paneel is geweest. Op het linkerfragment staan de mannelijke familieleden knielend afgebeeld. Het rechterfragment toont de gebedsportretten van de vrouwen. De tweede vrouw van links is Margriet Corsgendr. (stierf in 1566) en de derde vrouw links is Baerte Corsgendr. Zij waren allebei ingetreden in het Agnietenklooster voor reguliere kanunnikessen te Amsterdam en dragen allebei dezelfde kleding. Te zien is dat zij een wit onderkapje en witte guimpe dragen, met daaroverheen een zwarte sluier die tot over hun schouders valt. Daarnaast dragen zij een lang wit habijt tot op de grond, met wijd uitlopende mouwen. De mouwen zijn omgeslagen. Op de grond is nog een stukje van

92 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door Jacob van Utrecht, een navolger van Jacob Cornelisz van Oostsanen rond 1539. Paneel. Afmetingen middenstuk: 89 x 68 cm. Luiken: 89 x 34 cm. Oorspronkelijke en huidige locatie onbekend.

93 Details afbeelding: Memoria in beeld. Geschilderd door Jan van Horst in 1570. Paneel. Afmetingen middenstuk: 84 x 57,5 cm. Luiken (met lijst): 97,5 x 35,5 cm. Huidige locatie is het Museum Catharijneconvent in Utrecht. Inv.-nr. ABM s102.

94 Details afbeelding: Memoria in beeld. Waarschijnlijk geschilderd door de Meester van Alkmaar (in ieder geval Hollands) in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Paneel. 60 x 46 cm. Oorspronkelijke en huidige locatie onbekend.

95 Details afbeelding: Memoria in beeld. Waarschijnlijk vervaardigd door Jacob Cornelisz van Oostsanen rond 1506. Paneel. Afmetingen linkerfragment: 90 x 57 cm. Rechts: 89 x 73 cm. Oorspronkelijk in de refter van het Amsterdamse Agnietenklooster. Bevindt zich nu in het Amsterdams Historisch Museum. Inv.-nr. C 1125, A 8173.

het witte onderkleed te zien dat onder het habijt werd gedragen.

Het volgende drieluik is al eerder behandeld in de tekst, doordat er ook een cisterciënzer kloosterling op is afgebeeld. Het gaat hierbij om een drieluik, waarop de beeltenissen van de familie van Langel zijn geschilderd. Het drieluik toont de gebedsportretten van de familie bij een voorstelling met het thema *Ecce Homo*.⁹⁶ Op de binnenzijden is het echtpaar Van Os-Van Langel geschilderd, de buitenzijden van de luiken tonen de familie van de vrouw van het echtpaar. Op de buitenzijde van het linkerluik staat de cisterciënzer kloosterling. Hij is geïdentificeerd als Jan van Langel. Op de buitenkant van het rechterluik staat een vrouwelijke kloosterling (tweede van links) te midden van een groep vrouwelijke familieleden, zij wordt begeleid door Maria Magdalena. De kloosterling is de dochter van Franco (sterfdatum: 1497) en Heylwich van Langel en zij was ingetreden in het Bethaniënklooster in Den Bosch voor reguliere kanunnikessen. Maria Magdalena was de beschermheilige van dat klooster. Lysbeth draagt, evenals Baerte en Margriet op het hierboven genoemde schilderij, een wit onderkapje en een witte guimpe, een zwarte sluier en een wit habijt, welke tot op de grond valt.

Ook van het volgende paneel is de afgebeelde kloosterling geïdentificeerd. Op het paneel zijn *Maria met Kind* afgebeeld met heraldisch rechts van hen een reguliere kanunnikes die wordt begeleid door de Heilige Augustinus.⁹⁷ Doordat de tekst op de omlijsting bewaard is gebleven, is de kloosterling geïdentificeerd als Catharina van Gelre. Catharina was de onwettige dochter van Hertog Adolf van Gelre en de priorin van het reguliere kanunnikessenklooster Nazareth in Geldern. Catharina draagt kleding die identiek is aan de kleding van bovenstaande reguliere kanunnikessen.

Op een epitaaf staat de reguliere kanunnikes Janne Colijns afgebeeld.⁹⁸ Op het paneel is heraldisch rechts van een voorstelling van een *Gegeselde Christus* een vrouw te zien in wereldlijke kleding. Deze vrouw stelt waarschijnlijk Janne Colijns voor, voordat ze intrad in het klooster. Heraldisch links van een voorstelling van *Christus op de koude steen* is Janne te zien als non. In het midden van het paneel is *De kruisiging* afgebeeld. Janne Colijns was ingetreden in het klooster Onze Lieve Vrouw ter Rosen geplant in Jherico, dat behoorde tot de Congregatie van Windesheim. Dit was een klooster voor reguliere kanunnikessen dat ook bekend stond als een klooster voor 'witte zusters'. Janne was van 1486 tot 1491 priorin van het klooster. Op de afbeelding draagt ze een witte ondersluier, witte guimpe, zwarte sluier en een lang wit habijt. Doordat er zoveel specifieke details van het paneel met Janne Colijns bekend zijn, is de orde waartoe de kloosterling behoort op het volgende drieluik (waar nagenoeg bijna niets van bekend is) te identificeren en wellicht valt er, met behulp van de gegevens van het epitaaf van Janne Colijns, meer te weten te komen over de achtergrond van de afbeelding zelf. Het gaat hierbij om een drieluik met daarop *De kruisiging* en een aantal heiligen.⁹⁹ De schilderijstijl van dit drieluik lijkt sterk op de stijl van het epitaaf van Janne Colijns. Op het linkerluik staan de paus en Maria Magdalena, op het rechterluik de Heilige Franciscus en Bernardus. Het middenpaneel bevat *De kruisiging* en een vrouwelijke kloosterling die heraldisch links van het kruis knielt en haar armen om het kruis heeft heengeslagen. Haar kleding is identiek aan de kleding van Janne Colijns en hoewel Franciscus (beschermheilige clarissen) en Bernardus (cisterciënzers) zijn afgebeeld en deze heiligen misschien een aanwijzing zijn voor de orde waartoe de onbekende kloosterling wellicht behoorde, is het ook goed mogelijk dat de aanwezige heiligen slechts naamheiligen zijn, en bijvoorbeeld dienen als eerbetoon aan een familielid. Overigens komt haar kleding niet overeen met de kleding van clarissen (deze orde wordt verderop in de tekst behandeld). Doordat haar kleding zo sterk lijkt op de kleding van de reguliere kanunnikes Janne Colijns en doordat de stijl en de details van het drieluik (bijvoorbeeld, de geschilderde tegelvloer en de manier waarop de banderols zijn geschilderd) zo lijken op het epitaaf van Janne Colijns, bestaat het vermoeden dat de onbekende non behoort tot de orde der reguliere kanunnikessen.

Op een memorietafel waarbij Klaas Hendriksz. Basgen (levensdata: 1488-1563) en zijn dochter Neel

96 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door een navolger van Hieronymus Bosch in ongeveer 1510. Opdrachtgever is het Onze Lieve Vrouwebroederschap in Den Bosch. Paneel. Middenstuk: 75 x 58,4 cm. Linkerluik: 68,6 x 26 cm. Rechterluik: 68,6 x 28 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats in Den Bosch, nu in het Museum of Fine Arts te Boston. Inv.-nr. 53.2027.

97 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardiger onbekend, vermoedelijk te dateren op het begin van de zestiende eeuw. Paneel. 49 x 57 cm. Het paneel is oorspronkelijk afkomstig uit een Duitse kerk, deze kerk is nog steeds de verblijfplaats van het werk.

98 Details afbeelding: Frings, *Krone und Schleier*, 486. Geschilderd door de Meester van de Barbaralegende (actief in Brussel in de periode 1470-1500) in 1491. Paneel. 56 x 54 cm. Het paneel werd in de buurt van haar graf in het Jericho-klooster in Brussel bewaard, het bevindt zich nu in het Staatliche Museen Berlin. Inv.-nr. 2129.

99 Details afbeelding: Memoria in beeld. Kunstenaar is onbekend, vermoed wordt dat het werk uit de vijftiende eeuw stamt. Paneel. Afmetingen middenstuk: 30 x 25 cm. Luiken: 30 x 13 cm. Huidige verblijfplaats is een particuliere collectie in Duitsland.

(1528-1594) knielen bij een *Aanbidding der koningen*, gaat de dochter gekleed in kleding, identiek aan bovenstaande reguliere kanunnikessen.¹⁰⁰ Neel is heraldisch links van de afbeelding geplaatst, haar vader heraldisch rechts. Neel trad waarschijnlijk rond 1540 in als reguliere kanunnikes in het Oude Nonnenklooster in Amsterdam.

Op de memorietafel van de familie Sampsons Coolen met als hoofdvoorstelling een tafereel van *Maria met Kind*, bevindt zich eveneens een reguliere kanunnikes.¹⁰¹ Op het linkerluik van het drieluik is Joris Sampsons afgebeeld (1481-1552) met zijn zoon, die wordt begeleid door zijn naamheilige, de Heilige Joris. Op het rechterluik staan Engelken Coolen (1483 - sterfdatum onbekend, in ieder geval voor 1540) en haar dochters afgebeeld, zij worden begeleid door een voorstelling van *Anna te drieën*. De tweede dochter van links, Christina Sampsons, is een reguliere kanunnikes. Christina was waarschijnlijk ingetreden in het klooster van Sint Geertrui. Haar kleding is identiek aan de kleding van bovenstaande reguliere kanunnikessen.

Met mantel

In 1552 liet Johanna van Zwieten (sterfdatum: 1556) een memorietafel van haar familie 'vernieuwen', zoals vermeld staat in het opschrift onder haar portret (tweede van rechts).¹⁰² Het oorspronkelijke stuk dateerde waarschijnlijk van of kort na 1454. Dat was het sterfjaar van Boudewijn van Zwieten (levensdata: 1370/73-1454), de stichter van het regularissenklooster Mariënpool bij Leiden (1428). Het paneel toont een voorstelling van *Maria met Kind* en de gebedsportretten van de familie van Zwieten aan weerszijden van de voorstelling. Boudewijn staat heraldisch rechts direct naast Maria afgebeeld, de opdrachtgeefster Johanna is de tweede vrouw van links. Voor dit onderzoek is de derde persoon van rechts van belang. Dit was Catharina van Zwieten (1402/3-1495), zij was vanaf 1459 priorin van het regularissenklooster Mariënpool bij Leiden. Catharina is na haar dood ook begraven in datzelfde klooster. Op de memorietafel wijkt haar kleding enigszins af van de kleding van bijvoorbeeld Janne Colijns, Baerte en Margriet Corsgendr. en Lysbeth van Langel. Catharina draagt een wit onderkapje, witte guimpe, zwarte sluier en een wit habijt. Echter, over haar habijt heeft ze een lange zwarte mantel aan die aan beide zijden openvalt en eveneens tot op de grond reikt.

Een paneel van (vermoedelijk) de Meester van Alkmaar toont twee onbekende kloosterlingen die knielen bij een voorstelling met als thema *Anna te drieën*.¹⁰³ Heraldisch rechts knielt een mannelijke kloosterling, die reeds geïdentificeerd is als reguliere kanunnik. Heraldisch links knielt een vrouwelijke kloosterling in een dracht die identiek is aan de kleding van Catharina van Zwieten. Zij draagt een wit onderkapje en een witte guimpe die op haar borst valt. Daaroverheen heeft ze een zwarte sluier, die tot haar schouders reikt. Over haar witte habijt draagt ze een lange zwarte mantel.

Doordat er slechts een enkele reguliere kanunnikes met zwarte mantel is geïdentificeerd is het moeilijk iets te zeggen over de reden waarom zij is afgebeeld met een zwarte mantel. Dit voorbeeld laat echter wel de mogelijkheden zien van het in kaart brengen van kloosterkleding. Vervolgonderzoek naar het dragen van mantels door reguliere kanunnikessen op afbeeldingen is gebaat bij een verzameling van afbeeldingen met kloosterlingen. Hoewel de reden waarom, van het dragen van mantels, in dit onderzoek niet achterhaald kan worden omdat het doel van dit onderzoek ergens anders ligt, kunnen er wel enkele observaties gedaan worden aan de hand van de verzameling van afbeeldingen. Wellicht is het dragen van een mantel onder reguliere kanunnikessen een teken van status. Dit zou een heel plausibele verklaring zijn, ware het niet dat Catharina van Gelre, net als Catharina van Zwieten, ook priorin was en geen mantel draagt op de afbeelding (hoewel het ook mogelijk zou kunnen zijn dat de afbeelding vervaardigd is voordat Catharina van Gelre priorin was). Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat het per klooster verschilde wat voor kleding vrouwelijke kloosterlingen droegen. Dit zou een goede verklaring kunnen zijn, maar er zijn ook afbeeldingen,

100 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door een navolger van Jacob Cornelisz Oostsanen rond 1545. Paneel. 79,4 x 65,4 cm.

Oorspronkelijke verblijfplaats is waarschijnlijk het Oude Nonnenklooster te Amsterdam. Heden ten dage is het onbekend waar dit werk verblijft.

101 Details afbeelding: Memoria in beeld. Geschilderd door Jacob Cornelisz van Oostsanen in 1518. Paneel. Afmetingen middenstuk: 118,5 x 83,5 cm. Luiken: 118,5 x 41,5 cm. Oorspronkelijk bevond het werk zich in de Mariakapel van de Onze-lieve-vrouwe-presentatie kerk in Aarle-Rixtel, nu is het werk in bruikleen gegeven aan het Museum voor Religieuze Kunst in Uden. Inv.-nr. 1754.

102 Details afbeelding: Memoria in beeld. Gesigneerd met PS, wellicht Pieter Willemsz Sluyter, en gedateerd op 1552. Paneel. 129,5 x 385 cm.

Oorspronkelijke verblijfplaats is het klooster Mariënpool bij Leiden, huidige verblijfplaats is het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden. Inv.-nr. S 250.

103 Details afbeelding: Memoria in beeld. Waarschijnlijk geschilderd door de Meester van Alkmaar (in ieder geval Hollands) in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Paneel. 60 x 46 cm. Oorspronkelijke en huidige locatie onbekend.

afkomstig uit het klooster Mariënpoel bij Leiden, waarop reguliere kanunnikessen geen mantel dragen. Wellicht was het in sommige kloosters in de gebruiken opgenomen dat alleen de abdis een mantel mocht dragen en in andere kloosters weer niet, hiervoor is echter nog geen bewijs gevonden.

Naast bovenstaande afbeeldingen zijn er een groot aantal afbeeldingen waarvan het niet bekend is wie de afgebeelde kloosterlingen zijn. Door het vergelijken van hun kleding, zijn de vrouwelijke kloosterlingen in ieder geval herkend als reguliere kanunnikessen. Soms staat de Heilige Augustinus afgebeeld, of is er bekend uit welk klooster een bepaalde afbeelding afkomstig is. Deze aspecten versterken het argument dat de onbekende kloosterlingen behoren tot de orde der reguliere kanunnikessen.

De eerste drie afbeeldingen zijn afkomstig uit (een) regularissenklooster(s) rondom Leiden. Van allen is het niet zeker wie de reguliere kanunnikessen zijn, maar dat ze behoren tot de orde staat in ieder geval vast. De vrouwelijke kloosterlingen dragen kleding die identiek is aan de kleding van geïdentificeerde reguliere kanunnikessen. Een paneel met het thema *Christus op de koude steen*, bevat, naast de kleding en de herkomst nog een andere aanwijzing waarom de kloosterling een reguliere kanunnikes zou kunnen zijn: achter haar staat de Heilige Augustinus afgebeeld, de patroonheilige van de reguliere kanunniken en kanunnikessen.¹⁰⁴ De vrouw is heraldisch rechts van Christus afgebeeld en draagt een wit onderkapje, witte guimpe, zwarte sluier en een lang wit habijt. Het hierboven genoemde paneel met als thema *Christus op de koude steen* van Cornelis Engebrechts toont sterke gelijkenis met een ander paneel van dezelfde schilder en is vermoedelijk ook afkomstig uit een Leids regularissenklooster. Het paneel bevat een voorstelling van *De doornenkroning* waarbij heraldisch rechts van de voorstelling een kloosterling knielt in precies dezelfde dracht als de vrouwelijke kloosterling op het andere paneel.¹⁰⁵ Ook deze reguliere kanunnikes wordt bijgestaan door de Heilige Augustinus. Heraldisch links staan de Heilige Agnes en Cecilia afgebeeld, dit zouden de beschermheiligen van de kloosterling kunnen zijn geweest. De derde afbeelding is al eerder in deze scriptie aan bod gekomen en hiervan is de orde van de vrouwelijke kloosterlingen ook geïdentificeerd middels de oorspronkelijke verblijfplaats, aanwezige heiligen en het vergelijken van kleding. Het gaat om een drieluik met *De kruisiging*, waaraan een predella bevestigd is. Op die predella staan (vermoedelijk) de gebedsportretten van de rector van het klooster Mariënpoel Jacob Schout, zijn moeder en vijf reguliere kanunnikessen afgebeeld.¹⁰⁶ De vijf kloosterlingen, die worden begeleid door de Heilige Augustinus, staan heraldisch links afgebeeld. De vijf vrouwen dragen een witte guimpe, wit onderkapje, zwarte sluier en een wit habijt.

Bij de beschrijving van de afbeeldingen met benedictinessen is deze afbeelding al even aan bod gekomen, maar omdat zich (vermoedelijk) een reguliere kanunnikes op de afbeelding bevindt, wordt ook hier kort ingegaan op de voorstelling. Het gaat om *De bewening*, waarbij heraldisch rechts op het linkerluik een reguliere kanunnikes te zien is en heraldisch links een benedictines.¹⁰⁷ Op basis van de beschermheiligen die bij de reguliere kanunnikes zijn afgebeeld, wordt aangenomen dat de kloosterling was ingetreden in het Agnietenklooster voor reguliere kanunnikessen in Utrecht. Ze wordt namelijk op het drieluik vergezeld door de Heilige Augustinus en de Heilige Agnes. Haar kleding is identiek aan de kleding van reeds geïdentificeerde reguliere kanunnikessen.

In een particuliere collectie in Duitsland bevindt zich een paneel met als thema *De doornenkroning*.¹⁰⁸ De vrouwelijke kloosterling staat heraldisch links van de voorstelling afgebeeld, de mannelijke kloosterling (een reguliere kanunnik) is hierboven al behandeld. De vrouw draagt een zwarte

104 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door Cornelis Engebrechts rond 1500. Paneel. 52 x 41 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats is waarschijnlijk het klooster Mariënpoel bij Leiden, andere regularissenkloosters rondom Leiden komen ook in aanmerking als eventuele verblijfplaats. Reeds verblijft het werk in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen. Inv.-nr. 532.

105 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door Cornelis Engebrechts rond 1510. Paneel. 38 x 41 cm. De oorspronkelijke verblijfplaats zou het klooster Mariënpoel kunnen zijn, maar ook andere regularissenkloosters rondom Leiden komen in aanmerking. Het werk is nu in het Staatliche Museen in Berlijn. Inv.-nr. 1212.

106 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door Cornelis Engebrechts in de periode 1504-1526. Paneel. Afmetingen predella: 15 x 109 cm. Middenstuk: 198,5 x 146 cm. Luiken: 182,5 x 66 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats vermoedelijk het klooster Mariënpoel bij Leiden. Nu in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden. Inv.-nr. S 93.

107 Details afbeelding: Memoria in beeld. Utrechtse school, vervaardigd derde kwart van de zestiende eeuw. Paneel. Middenstuk: 37 x 29 cm. Linker-, en rechterluik: 44 x 18,5 cm. Museum Catharijneconvent. Inv.-nr. ABM s58.

108 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd in de omgeving van Haarlem omstreeks 1460-1500. Paneel. 41 x 38 cm. Oorspronkelijke locatie onbekend, nu in een particuliere collectie in Duitsland.

sluier met daaronder een witte guimpe en een witte ondersluier. Zij draagt tevens een lang wit habijt. Op een afbeelding met als thema *De geboorte van Christus* staan de gebedsportretten van een onbekende familie.¹⁰⁹ Onder de geportretteerden bevindt zich een vrouwelijke kloosterling die hetzelfde gekleed is als voorgaande reguliere kanunnikessen. De vrouwelijke kloosterling op een paneel met *De Verrijzenis* als hoofdvoorstelling lijkt precies op de kloosterling Neel Klaas Basgendr. die al behandeld is in deze tekst en waarvan het zeker is dat zij was ingetreden in een regularissenklooster.¹¹⁰ Ook bij het volgende drieluik bestaat, ondanks het ontbreken van achtergrondinformatie of bijvoorbeeld de aanwezigheid van de Heilige Augustinus als patroonheilige, nauwelijks twijfel dat zij behoorden tot de orde der reguliere kanunnikessen.¹¹¹ Aan weerszijden van het middenpaneel met als hoofdvoorstelling *De bewening*, staat op elk luik een vrouwelijke kloosterling afgebeeld. De vrouwen dragen beiden een zwarte sluier, wit onderkapje, witte guimpe en een lang wit habijt.

Uitzonderingen

Hoewel de reguliere kanunnikessen op een aantal afbeeldingen identiek gekleed gaan, zijn er ook een aantal afbeeldingen waarop ze enigszins andere kleding dragen.

Op afbeeldingen zijn de reguliere kanunnikessen van het Sint Jans-hospitaal in Brugge anders gekleed dan voorgaande kloosterlingen. Of dit het gevolg is van de overgang van het hospitaal in 1459, van een gemeenschap waarin geen formele geloften afgelegd hoefden te worden naar een canonieke kloostergemeenschap waarin de regel van de Heilige Augustinus strikt gevolgd werd is niet bekend.¹¹² Het verschil in kleding zou ook een praktisch gevolg kunnen zijn. De hospitaalzusters werkten namelijk in het hospitaal tussen niet-kloosterlingen. Niet alleen de afbeeldingen geven een idee van de kleding die de reguliere kanunniken en kanunnikessen van het Johanneshospitaal droegen. Wat ze droegen staat ook opgetekend in een aantal reglementen. De eerste aanwijzing dat het hospitaal een canonieke gemeenschap was, betreft een oorkonde uit 1459. Hierin kondigt bisschop Jan VII Chevrot van Doornik aan dat de broeders en zusters van het hospitaal onder zijn gezag een religieus leven mochten leiden volgens de regel van Augustinus en dat hij het hospitaalpersoneel toestond om een scapulier en sluier te dragen. De kloosterlingen moesten hun geloften afleggen bij de deken van Brugge.¹¹³ Het bisschoppelijke reglement betekende dus niet alleen een verandering van status, maar hield ook in dat er gelijkvormigheid onder de kloosterlingen werd doorgevoerd. Het reglement van 1459 geeft aan dat de broeders en zusters een scapulier droegen als teken van hun religieuze staat. De nonnen droegen een wit onderkleed en een witte mantel. De broeders een wit onderkleed en een zwarte mantel. Het scapulier moest zwart zijn, evenals de sluier voor de vrouwelijke kloosterlingen. Het reglement van 1463 geeft meer details: de broeders moesten, wanneer zij naar buiten gingen, een lange zwarte kapmantel over hun pij dragen die aan beide zijden openviel. Ook de nonnen moesten een zwarte mantel dragen wanneer zij zich buiten het klooster begaven. Overigens mochten de nonnen op hoogtijdagen een witte kap dragen. Hiervan zijn jammer genoeg geen afbeeldingen gevonden.¹¹⁴ De voorstellingen waarop de kleding van de hospitaalzusters het beste tot recht komt is het triptiek van Johannes de Doper en Johannes de Evangelist (*Johannesretabel*)¹¹⁵ en het reliekschrijn van de Heilige Ursula¹¹⁶, beiden van de hand van Hans Memling. Deze werken zijn vervaardigd na de overgang van

109 Details afbeelding: Memoria in beeld. Geschilderd in het atelier van Jacob Cornelisz van Oostsanen in 1526. Paneel. Afmetingen en verblijfplaats onbekend.

110 Details afbeelding: Memoria in beeld. Geschilderd door Jacob Cornelisz van Oostsanen tussen 1500 en 1510. Paneel. 114 x 86 cm. Huidige locatie onbekend.

111 Details afbeelding: Memoria in beeld. Waarschijnlijk vervaardigd rond 1535. Paneel. Afmetingen middenpaneel: 60 x 45 cm. Luiken: 59 x 18 cm. Museum Catharijneconvent te Utrecht. Inv.-nr. ABM s108.

112 *Sint-janshospitaal 1188-1976; tentoonstelling georganiseerd door de Commissie van Openbare Onderstand van Brugge*, Brugge 1976 1, 55.

113 *Sint-janshospitaal 1188-1976*, 55.

114 *Ibidem*, 57.

115 Details afbeelding: Dirk de Vos (e.a.), *Hans Memling; catalogus*, Brugge 1994, 72-79. Geschilderd door Hans Memling tussen 1474 en 1479.

Paneel. Afmetingen middenpaneel (met omlijsting): 193,5 x 194,7 cm. Luiken (eveneens met omlijsting): 193,2 x 97,1 cm. Bevond zich oorspronkelijk in het Sint-Janshospitaal in Brugge en nu nog, hoewel het hospitaal heeft nu ook de toevoeging Memlingmuseum gekregen. Inv.-nr. o.sj175.1.

116 Details afbeelding: De Vos, *Hans Memling*, 138-145. Vervaardigd door Hans Memling voor 1489. Eikenhouten geraamte, verguld, schilderijen zijn op paneel. 91,5 x 99 x 41,5 cm. Op de korte zijde is de voorstelling met twee hospitaalzusters te vinden, afmetingen hiervan zijn: 57,5 x 18

1459.

Op het middenpaneel van het *Johannesretabel* is een *Tronende Madonna met Kind* te zien, omringd door vier heiligen. Het linkerluik bevat een afbeelding van *De onthoofding van Johannes de Doper* en het rechterluik *De apocalyps* van Johannes de Evangelist. De afbeeldingen waar het om draait bevinden zich aan de buitenzijde van de luiken. Linksbuiten zijn Jacob de Ceuninc (hij wordt begeleid door de Heilige Jacobus Maior) en Antheunis Seghers (afgebeeld met de Heilige Antonius Abt) afgebeeld. Op de buitenzijde van het rechterluik staan Agnes Casembrood (met de Heilige Agnes bij zich) en Clara van Hulsen (met de Heilige Clara). Jacob wordt voor het eerst als broeder vermeld in het Johanneshospitaal in 1469-1470. Zijn dood in 1490 wordt ook vermeld. Antheunis was ingetreden van 1455 tot zijn dood in 1475. Hij was meester in het klooster van 1461 tot 1465 en van 1469 tot 1475. Agnes trad in rond 1445 en was priorin van het hospitaal tussen 1459 en 1463 en van 1469 tot haar dood 1489. Clara wordt vermeld als reguliere kanunnikes van 1427 tot haar dood in 1479.¹¹⁷ De twee mannelijke kloosterlingen gaan gekleed in een lange zwarte mantel met kap. Het is niet goed te zien of Antheunis een kruinschering heeft, of gewoon kalend is, daarom blijft in het midden of hij behoorde tot de eerste orde of derde orde. Jacob draagt zijn haar in ieder geval tot op zijn oren en het vermoeden is dat hij behoorde tot de derde orde als leek (en dus geen kruinschering heeft). Clara en Agnes dragen kleding die identiek aan elkaar is. Zij dragen om hun hoofd een wit onderkapje en om hun hals een witte guimpe die op de borst valt. Daaroverheen dragen zij een zwarte sluier die tot over de schouders reikt. Zij dragen een wit habijt en een zwart scapulier. Over het habijt en de scapulier hebben zij een witte mantel aan, die aan beide zijden openvalt.

Op een korte zijde van het reliekschrijn van de Heilige Ursula staan twee vrouwelijke kloosterlingen afgebeeld. Hun kleding is identiek aan de kleding van Clara en Agnes. De twee kloosterlingen dragen een zwarte sluier, wit onderkapje en guimpe, een wit habijt, een zwart scapulier en een lange witte mantel. Ook zij waren ingetreden in de kloostergemeenschap van het Johanneshospitaal. De vrouwen zijn te zien op de zijde waarop *Maria met Kind* staan afgebeeld en ze knielen links en rechts van het religieuze thema. Van de twee afgebeelde kloosterlingen wordt over het algemeen aangenomen dat zij de opdrachtgeefsters zijn. Het zou hierbij gaan om Jossine van Dudzele en Anna van den Mortelee. Echter, Dirk de Vos meent dat dit onmogelijk is, omdat Jossine pas in 1489 werd aangesteld als priorin, terwijl het schrijn in dat jaar werd ingewijd. Volgens hem moet het schrijn dus eerder besteld zijn.¹¹⁸ Hoewel zijn argument van de inwijding overtuigend zou kunnen zijn, onderbouwt De Vos dit verder niet. Hij vertelt niets over de voorgeschiedenis van Jossine. Als Jossine in 1489 werd ingewijd als priorin kan het goed zijn dat zij al eerder in het klooster van het Johanneshospitaal was ingetreden en dus wel degelijk opdracht tot vervaardiging van het schrijn had kunnen geven. Het geven van een opdracht was immers niet gebonden aan de status van priorin. Dat haar verkiezing tot priorin in hetzelfde jaar viel als de inwijding van het schrijn is dan niet zo opmerkelijk en evenwel geen reden om haar mogelijke opdrachtgeverschap in twijfel te trekken. Zelfs al zou zij zijn ingetreden in een ander klooster, voor haar verkiezing tot priorin van het hospitaalklooster, dan zou zij nog steeds de opdrachtgeefster kunnen zijn. Zij had bijvoorbeeld zelf de opdracht kunnen geven en na haar verkiezing het schrijn naar het klooster mee kunnen nemen en het daar laten inwijden. Jan Vos, een kartuizer en achtereenvolgens prior van de kloosters Genadedal in Brugge en Nieuwlicht in Utrecht, nam vermoedelijk een memorietafel, met zichzelf daarop afgebeeld, mee toen hij van Brugge naar Utrecht ging.¹¹⁹ Daarnaast kon een familielid of begunstiger van een kloosterling of klooster ook opdracht geven tot het maken van een object (en daarbij een kloosterling uit dat klooster laten afbeelden) en datzelfde object schenken aan een klooster en het daar laten inwijden. In deze scriptie zijn dan ook genoeg voorbeelden te vinden van afbeeldingen die niet direct door de afgebeelde kloosterlingen zelf zijn besteld.

Een andere afbeelding waarop de aanwezige vrouwelijke kloosterlingen afwijkende kleding dragen is een drieluik uit een Nederlandse kerk met op het middenpaneel *De heilige maagschap* en op de luiken de gebedsportretten van de benedictines Johanna van Rennenberg (linkerluik, sterfdatum: 1574) en de reguliere kanunnikessen Anna (rechterluik, sterfdatum: 1560) en Cornelia (rechterluik, sterfdatum: 1577) van Lalaing.¹²⁰ Alle drie de vrouwen dragen kleding die niet direct te herkennen is als kloosterkleding. Anna en Cornelia waren kanunnikessen bij de kerk waar het werk geplaatst is en Johanna was decanes van het

cm. Oorspronkelijke en huidige locatie is het Sint-Janshospitaal in Brugge. Inv.-nr. o. sj176.1.

117 De Vos, *Hans Memling*, 77.

118 Ibidem, 144.

119 Zie hiervoor de beschrijving van de afbeeldingen van kartuizer monniken.

120 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardiger onbekend, derde kwart van de zestiende eeuw. Paneel. Middenstuk: 182 x 132 cm. Luiken:

182 x 66 cm. Oorspronkelijke en huidige verblijfplaats is een kerk in Nederland.

benedictinessenklooster, wat inhield dat zij de kapittelvergaderingen voorzat. Hoewel alledrie de vrouwen waren ingetreden bij een kloosterorde dragen zij kleding die lijkt op de koorgewaden van stiftdames. Stiftdames waren seculiere kanunnikessen, wat betekent dat ze niet de volledige kloostergeloften hadden afgelegd en naast hun taken in het klooster of de kerk een werelds leven mochten leiden. Dit strookt niet met de achtergrond van de drie afgebeelde vrouwelijke kloosterlingen. Waarom zij zijn afgebeeld in seculiere kleding, terwijl zij tot een kloosterorde behoorden is niet duidelijk. Wellicht vervulden zij taken in de kerk waar het werk nu hangt, die normaal werden vervuld door seculiere kanunnikessen en wilden ze (of de opdrachtgevers voor dit drieluik) in de kerk juist herinnerd worden in de hoedanigheid waarin zij hun taken uitvoerden. Hoewel op deze afbeelding drie vrouwelijke kloosterlingen zijn afgebeeld, waarvan bekend is wie het zijn en tot welke orde zij behoren, wijkt de kleding af van de andere geïdentificeerde kloosterlingen. Kloosterlingen werden dus niet altijd in hun habijt afgebeeld en wellicht werd er in dit geval bewust voor gekozen om de vrouwelijke kloosterlingen af te beelden in andere kleding.

Twee kloosterlingen op twee overgebleven luiken van een drieluik zijn door het instituut waar de luiken nu verblijven geïdentificeerd als reguliere kanunnikessen.¹²¹ Hoewel dat voor de vrouwelijke kloosterling op de binnenzijde van het linkerluik goed te zien is aan haar, voor reguliere kanunnikessen, typerende kleding en aan het feit dat zij is afgebeeld samen met de Heilige Augustinus, is het van de kloosterling op het rechterluik minder duidelijk of zij behoorde tot de orde der reguliere kanunnikessen. De vrouw is afgebeeld met de Heilige Birgitta en draagt een witte sluier, een witte guimpe en een lang wit habijt. Goed te zien is hoe onder haar habijt nog haar onderkleed uitkomt. Het plaatsen bij een kloosterorde van kloosterlingen die geheel in het wit gekleed gaan is problematisch. Er zijn geen afbeeldingen gevonden van geïdentificeerde kloosterlingen in dergelijke kleding. Op de afbeeldingen die er zijn met nonnen geheel in het wit staan vrouwen van verschillende kloosterorden afgebeeld. Met andere woorden, er kan dus niet gesteld worden dat alleen bij reguliere kanunnikessen vrouwelijke kloosterlingen geheel in het wit gestoken werden. Waarschijnlijk is het een type kloosterdracht die bestemd is voor novices van verschillende kloosterorden (bijvoorbeeld: bij cisterciënzers gaan de novices ook geheel in het wit gekleed).

2.2.2 Premonstratenzer orde

Algemeen

De premonstratenzers, een orde van reguliere kanunniken, staan ook bekend als norbertijnen of als witheren. De orde is vernoemd naar haar stichter Norbert van Xanten (geboren rond 1080) en naar haar eerste stichting in 1120 in Prémontré. De orde volgde de regel van Augustinus, maar doordat die regel vrij algemeen was, kon deze op verschillende manieren worden ingevuld. Om deze reden werd de regel aangevuld met de *consuetudines* van het benedictijnse klooster Cluny en met de *consuetudines* uit de *Carta Caritatis* van de cisterciënzers. De premonstratenzer kloosterlingen proberen een apostolisch leven te leiden, wat volgens Norbertus inhield dat de nadruk moet liggen op georganiseerde armoede en het uitdragen van het evangelie.¹²² De orde kent een tweede orde voor vrouwen. De vrouwenkloosters stonden, vanuit de abdij vanwaaruit het vrouwenklooster was gesticht, onder het gezag van de desbetreffende abt. De leiding binnen het klooster was weggelegd voor een priorin. Enkele van de eerste premonstratenzerkloosters die werden gesticht in de Nederlanden bevonden zich in Antwerpen (1124), Middelburg (1127), Mariënweerd (1129) en Berne (1134).¹²³

Onderverdeling van de orde

De orde bestond uit de volgende sub-orden:

- Eerste orde der premonstratenzers. Deze orde bestaat uit mannelijke leden die ook wel norbertijnen of witheren werden genoemd. De orde is een representant van de reguliere kanunniken.
- Tweede orde. Tot deze orde worden vrouwen toegelaten. Zij worden nonnen genoemd.

121 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door een navolger van Cornelis Engebrechts in ieder geval Haarlems. Datering: 1525-1550.

Paneel. Afmetingen beide luiken: 65,3 x 22,7 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats is wellicht het klooster Mariënpoel. Huidige verblijfplaats is het Art Institute in Chicago. Inv.-nr. 1933.1041, 1933.1042

122 Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 177.

123 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 254.

- Derde orde. Tertiariissen (mannen en vrouwen) volgen een aangepaste regel en leven buiten het klooster.¹²⁴

De afbeeldingen

Hoewel een tweede orde bestond, zijn er geen duidelijke afbeeldingen van premonstratenzerinnen gevonden, daarom concentreert deze paragraaf zich op mannelijke kloosterlingen.

Van de eerste afbeelding is de aanwezige kloosterling op de memorietafel geïdentificeerd als de abt van de premonstratenzer abdij in Steinfeld, Reiner Hundt uit Euskercken, die daar van 1484 tot 1492 die positie vervulde. Op de memorietafel staat te lezen: 'Bid voor broeder Reiner uit Euskercken, die veel parochiegoederen aangebracht heeft'.¹²⁵ Te zien is hoe de abt heraldisch links knielt bij een voorstelling van *De Gregoriusmis*, waarbij ook de heilige Potentinus en de heilige Andreas aanwezig zijn. Reiner Hundt heeft een kruinschering en gaat gekleed in een witte pij, met daaroverheen een wit scapulier en draagt een witte mantel, die vanaf de nek langs beide zijden openvalt, met een schouderstuk en capuchon.

Op een drieluik met de gebedsportretten van de familie De Visscher van der Gheer staat een premonstratenzer monnik afgebeeld.¹²⁶ Op het middengedeelte staan *Maria met Kind* afgebeeld met heraldisch links van hen de opdrachtgever Johannes de Visscher van der Gheer (1527-1591), die in 1556 benoemd werd tot kanunnik van de Barbarakerk in Culemborg. Op het rechterluik is zijn zus Cornelia (sterfdatum 1595) afgebeeld, die wordt begeleid door de heilige Barbara en gekleed gaat in de kleding van een tertiariis. Op het linkerluik staat zijn broer Erasmus (1535-1606) afgebeeld, vergezeld van de heilige Adrianus, een heilige die vereerd werd in het premonstratenzer klooster Mariënweerd bij Culemborg. De man draagt een witte pij en witte mantel met schouderstuk, maar heeft geen kruinschering. Het is onduidelijk waarom de kruinschering ontbreekt bij de kloosterling, maar het zou kunnen betekenen dat hij, ten tijde van de vervaardiging van het werk, lekenbroeder of novice was (zoals eerder beschreven is bij de kartuizernovice Jacob Pauw).

Hoewel het drieluik grotendeels verloren is gegaan, is het rechterluik van de afbeelding *Maria met Kind* met abt Ambrosius van Engelen bewaard gebleven. Ambrosius was van 1515 tot aan zijn dood in 1543 abt van de premonstratenzerabdij van Park bij Leuven. Ambrosius wordt afgebeeld met zijn naamheilige, de kerkvader Ambrosius, en op de achterzijde van het luik staat zijn motto '*ne quid nimis*' geschilderd, wat 'alles met mate' betekent.¹²⁷ Te zien is dat de abt een kruinschering draagt en gekleed gaat in een lange witte mantel en een witte pij.

Een ander drieluik met het thema *Nood Gods* toont de gebedsportretten van een onbekende familie, waartoe twee kloosterlingen behoren.¹²⁸ Op het rechterluik staan de vrouwelijke familieleden geplaatst, waarbij de tweede van rechts de kleding draagt van een reguliere kanunnikes. Op het linkerluik staan de mannelijke familieleden afgebeeld. De derde man van links is gekleed in witte pij en een witte mantel met schouderstuk en kap. Wanneer zijn kleding vergeleken wordt met de kleding van de reeds geïdentificeerde kloosterlingen, is het zeer waarschijnlijk dat de man behoort tot de premonstratenzer orde. Het schilderij biedt een groot aantal aanknopingspunten voor vervolgonderzoek zoals aanwezige heiligen en wapenschilden. Doordat de zoon en dochter beiden te identificeren zijn als leden van bepaalde kloosterorden zou ook dat kunnen bijdragen aan eventueel onderzoek naar dit drieluik.

¹²⁴ Day, *Dictionary of religious orders*, 341-342.

¹²⁵ Details afbeelding: Jeltje Dijkstra e.a., *De schilderijen van Museum Catharijneconvent*, Zwolle 2002, 63-64. Vervaardigd door de Meester van de Heilige Sippe in 1486 (datering is aanwezig op het paneel). Paneel. 97,5 x 154,5 cm. Oorspronkelijk afkomstig uit de parochiekerk St. Andreas in Steinfeld, nu aanwezig in Museum Catharijneconvent. Inv.-nr. ABM s33.

¹²⁶ Details afbeelding: Memoria in beeld. Door Jan Deys in het atelier van Jan van Scorel. Middenpaneel vervaardigd in 1555, de luiken rond 1570. Paneel. Afmetingen middengedeelte: 99,2 x 73,2 cm. Luiken: 107 x 31 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats zou de Barbarakerk in Culemborg kunnen zijn, nu verblijft het drieluik in het Centraal Museum in Utrecht. Inv.-nr. 2375.

¹²⁷ Truus van Bueren, 'Gebruik en functie van memorieboeken. Met voorbeelden uit Norbertijnenkloosters', in: *Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden. Bijdragen van de contactdag. Memorievieringen bij Norbertijnen* 16, Averbode 2006. 7-32. Details afbeelding: Kunstenaar is onbekend, wellicht afkomstig uit Zuid-Nederland. Datum vervaardiging eveneens onbekend. Paneel. 72,5 x 23 cm. Verblijfplaats is The National Gallery in Londen. Inv.-nr. NG 264.

¹²⁸ Details afbeelding: Van Bueren, 'Gebruik en functie van memorieboeken', 18-19. Kunstenaar, datering onbekend. Paneel. Middengedeelte: 90 x 68,5 cm. Luiken: 90 x 30 cm. Bevindt zich in de Gemäldegalerie der Akademie der bildenden Künste te Wenen. Inv.-nr. 567-570.

Heraldisch rechts van een voorstelling van *De kruisiging*, knielt een onbekende kloosterling.¹²⁹ De man gaat gekleed in een witte mantel met schouderstuk en capuchon en draagt daaronder een witte pij. Hij heeft echter geen kruinschering, wat erop kan duiden dat hij novice of lekenbroeder was. De aanwezigheid van de heilige Augustinus en de gelijkenis in kleding met Reiner Hundt en Erasmus doen vermoeden dat hij behoorde tot de orde van premonstratenzers.

2.2.3 Birgittijnen en birgittinessen

Algemeen

In 1344 stichtte Birgitta van Zweden, samen met haar dochter Catharina, de orde van St. Salvator, beter bekend als de orde van birgittijnen en birgittinessen. De orde werd in 1367 voorlopig en in 1378 definitief erkend door de paus. De regel van de orde is een uitgebreide variant op de regel van de reguliere kanunniken, die op hun beurt weer hun eigen versie van de regel van Augustinus volgen. De kloosters van de orde werden gebouwd volgens het principe van het dubbelklooster, wat in dit geval inhield dat de abdis de leiding had over het klooster en een priester de vrouwelijke kloosterlingen voorzag van spirituele begeleiding. De nonnen mochten slechts in bepaalde delen van het klooster komen en hielden zich aan de clausuur. In een birgittinessen-klooster mochten niet meer dan zestig nonnen en vier lekenzusters ingetreden zijn. Daarnaast was er ruimte voor dertien priesters, vier decanen en acht lekenbroeders.¹³⁰ Het eerste Nederlandse klooster was het dubbelklooster Mariënwater in Rosmalen (1434). Vanuit dit klooster werden vervolgens de kloosters in Wilsum-Kampen (1457), Soest (1460), Gouda (1478), Utrecht (1484) en Brielle (1485) gesticht.¹³¹

Onderverdeling van de orde

De orde is als volgt onderverdeeld:

- Eerste orde. Hiertoe behoren de mannelijke leden van de orde. Zij heten birgittijnen en worden aangeduid als monnik.
- Tweede orde. Alleen vrouwen kunnen toetreden tot de tweede orde en worden birgittinessen genoemd en aangeduid als nonnen.
- Derde orde. De orde van St. Salvator neemt mannelijke en vrouwelijke leken op, die respectievelijk lekenbroeders en lekenzusters worden genoemd.

De afbeeldingen

Hoewel er slechts enkele bruikbare afbeeldingen zijn gevonden van birgittinessen en birgittijnen vormt dit geen belemmering om een duidelijk beeld te scheppen van de kleding die zij droegen in de middeleeuwen. De kloosterlingen van deze orde gaan namelijk gekleed in een makkelijk te herkennen dracht.

Een houtsnede in de vorm van een triptiek toont de overdracht van de regel van de orde der birgittinessen en birgittijnen door de heilige Birgitta aan de kloosterlingen.¹³² Het middengedeelte van de houtsnede laat de heilige Birgitta zien met enkele engelen en de regel in haar handen. Op het linkergedeelte zijn acht birgittinessen afgebeeld met boven hen een banderol en rechts staan zeven birgittijnen afgebeeld met eveneens een banderol. De birgittinessen gaan identiek gekleed. Zij dragen een zwarte sluier, met daaroverheen een witte hoofdband, waaraan nog twee, elkaar kruisende, witte banden zijn bevestigd. De banden zijn een uitdrukking van de verering voor het Kruis en zodoende in die vorm over het hoofd bevestigd. Op de banden zijn vijf rode stoffen rozen bevestigd, die de vijf wonden van Christus verbeelden. Onder de zwarte sluier dragen de nonnen een witte ondersluier en witte guimpe. De birgittinessen gaan

129 Details afbeelding: Memoria in beeld. Geschilderd door de Meester van Delft tussen 1500 en 1510. Paneel. Afmetingen middenstuk: 98,2 x 105 cm. Linkerluik: 102,2 x 49,3 cm. Rechterluik: 102 x 49,4 cm. Oorspronkelijke locatie onbekend, nu in Londen in The National Gallery. Inv.-nr. NG 2922.

130 Day, *Dictionary of religious orders*, 58-59.

131 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 256-257.

132 Details afbeelding: Frings, *Krone und Schleier*, 469. Vervaardigd in Augsburg rond 1481. Houtsnede, afgedrukt op papier. Afmetingen middengedeelte: 26,5 x 18,7 cm. Gedeeltes rechts en links: 26,5 x 9,7 cm. Afkomstig uit het birgittinessenklooster Maria Maihingen, bevindt zich nu in het Staatliche Museen in Berlijn. Inv.-nr. 221-1,1-3.

verder gekleed in een bruin habijt, met daaroverheen een bruine mantel die bij de nek bevestigd is en langs beide zijden van het lichaam openvalt. De heilige Birgitta gaat anders gekleed, namelijk in een bruin habijt en draagt, om haar hoofd te bedekken, een witte sluier en witte guimpe. De birgittijner monniken op de afbeelding gaan eveneens identiek aan elkaar gekleed. Zij hebben allen een kruinschering en dragen een bruin habijt en een bruine mantel met schouderstuk en capuchon. Op de linkerzijde van hun mantel dragen de monniken een rood kruis. De kruizen verschillen onderling, want het is afhankelijk van de positie van de monnik, welk kruis er op de mantel wordt geplaatst. Priesters droegen een rood kruis met in het midden een representatie van het Heilig Hart (zoals de twee monniken vooraan op de afbeelding), decanen droegen een kruis in de vorm van een witte cirkel met vier rode tongen van vuur van het midden naar buiten toe als teken van de Heilige Geest (de tweede monnik van links op de tweede rij), lekenbroeders droegen een wit kruis met vijf rode stippen die de wonden van Christus moesten voorstellen (tweede van links, derde rij, van de andere monniken is de kleding vanaf de schouders naar beneden niet goed zichtbaar).¹³³

Een paneel, oorspronkelijk afkomstig uit het birgittinessenklooster Mariënwater in Rosmalen, toont een voorstelling van *De Gregoriusmis* met heraldisch rechts een mannelijke kloosterling en links twee vrouwelijke kloosterlingen.¹³⁴ De vier afgebeelde heiligen Ambrosius, Hieronymus, Augustinus (?) en Pamphilus (?), kunnen, zoals vaker voorkomt bij het thema van *De Gregoriusmus*, heiligen zijn die tijdens de mis om het altaar staan, het is echter ook mogelijk dat de vier heiligen beschermheiligen zijn, van de drie kloosterlingen. Wanneer dit laatste het geval zou zijn, zou dit, naast de oorspronkelijke verblijfplaats en hun ordedracht, een extra aanknopingspunt kunnen zijn voor de identificatie van de kloosterlingen. De vrouwelijke kloosterlingen op de afbeelding dragen een zwarte sluier met daaroverheen de hoofdband zoals eerder besproken is, met daaronder een witte ondersluier en een witte guimpe. Verder dragen zij een bruin habijt en een bruine mantel. De mannelijke kloosterling heeft een tonsuur of kruinschering en draagt een bruin habijt en een bruine mantel met schouderstuk en kap. Hij heeft een kruis (niet goed te zien welk kruis) op de rechterzijde van zijn mantel. Op de houtsnede met de overdracht van de regel, die hierboven beschreven is, dragen de monniken allemaal het kruis links. Doordat vergelijkingsmateriaal ontbreekt is op dit moment niet te achterhalen of het vaker voorkwam dat de plaats van de kruizen wisselde. Een verklaring voor het verschil in plaatsing van het kruis op de mantel zou ook kunnen zijn dat degene die de houtsnede vervaardigde zichzelf misschien vergist heeft. Bij het afdrucken van een houtsnede komt de linkerkant van de afbeelding op de houtsnede namelijk rechts op het papier te staan. Bij het snijden van de houtsnede kan de vervaardiger misschien een fout gemaakt hebben, waardoor de kruizen links op de mantels terecht zijn gekomen in plaats van rechts.

Eveneens afkomstig uit Mariënwater is een afbeelding van een birgittines met het thema *Ecce Homo*.¹³⁵ In het midden van de voorstelling staat zij geknield afgebeeld bij Christus. Zij draagt een zwarte sluier met hoofdband, een witte ondersluier en witte guimpe en een bruin habijt met daaroverheen een bruine mantel. Hoewel de vrouw niet geïdentificeerd is, is het gezien de kleding en de oorspronkelijke verblijfplaats van de afbeelding, zeer waarschijnlijk dat zij behoorde tot de orde der birgittinessen.

Van lekenzusters is de manier waarop zij zich kleedden bekend, hoewel er geen afbeeldingen van beschikbaar zijn. De lekenzusters droegen een witte sluier en guimpe, met een bruine pij en mantel met daarop een Johannieteer kruis.¹³⁶

Hoofdstuk 3

Bedelorden

In tegenstelling tot de hierboven beschreven 'traditionele' orden, zoals bijvoorbeeld de benedictijnen, legden de bedelorden in hun dagelijks bestaan sterk de nadruk op het armoede-ideaal. De monniken (mendicanten,

¹³³Day, *Dictionary of religious orders*, 58-59.

¹³⁴ Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardiger en plaats vervaardiging onbekend. Derde kwart vijftiende eeuw. Paneel. 58,5 x 54 cm.

Oorspronkelijk in het klooster Mariënwater te Rosmalen, nu als langdurige bruikleen vanuit Amsterdam (Inv.-nr. A2800) in het Museum voor Religieuze Kunst in Uden. Inv.-nr. 34.

¹³⁵ Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardiger en plaats vervaardiging onbekend. Begin zestiende eeuw. Paneel. 59,5 x 45 cm.

Oorspronkelijk in het klooster Mariënwater te Rosmalen, nu als langdurige bruikleen vanuit Amsterdam (Inv.-nr. A4650) in het Museum voor Religieuze Kunst in Uden. Inv.-nr. 238.

¹³⁶ Day, *Dictionary of religious orders*, 58.

bedelmonniken), maar ook de kloosters van de monniken zelf, mochten geen bezittingen hebben en voorzagen in hun levensonderhoud door te bedelen. Een ander verschil tussen de bedelorden en traditionele orden was dat de eerstgenoemde zich meer toelegden op de zielzorg.¹³⁷

3.1 Franciscaner orde

Algemeen

Franciscus van Assisi (1182-1226) kan worden beschouwd als de oprichter van de franciscaner orde. Een belangrijk aspect van zijn leven was het bedelen, wat later ook belangrijk zou zijn binnen de franciscaner orde.¹³⁸ In 1209 trok Franciscus met enkele volgelingen (ook wel *Fratres Minores*, ofwel minderbroeders genoemd) naar Rome en zijn orde werd daar goedgekeurd door paus Innocentius.¹³⁹ De regel van de franciscanen (*regula bullata*) werd in 1223 bevestigd door paus Honorius III.¹⁴⁰ De *regula bullata* verbood de broeders eigen geld of gebouwen te hebben. Maar in 1230 werd aan paus Gregorius X gevraagd om de regel te versoepelen en iemand aan te wijzen die het gezamenlijke bezit zou beheren, omdat het verbod op bezit praktische problemen met zich meebracht.¹⁴¹ De franciscanen legden de geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid af. Dit werd gecombineerd met enkele passages uit het evangelie, die als voorbeeld dienden voor hun levenswijze.

Binnen de franciscaner orde is er sprake van twee groepen, namelijk de *fratres conventuales* en *spirituales*. De eerstgenoemden wilden het armoede-ideaal aanpassen (en dus versoepelen) aan de zielzorg, de tweede groep niet. In de veertiende eeuw ontstond daarnaast ook nog een observantiebeweging, die eigen kloosters stichtte waar de leden van de orde sterker teruggrepen op de beginselen van de *regula bullata*. Om deze redenen werd de orde uiteindelijk in 1517 door paus Leo X in tweeën gesplitst in de minderbroeders-conventuelen en minderbroeders-observanten.¹⁴² Het klooster in Gouda was in 1439 het eerste observantenklooster in Nederland.

Een volgeling van Franciscus, Clara van Assisi (1193-1253), stichtte samen met Franciscus de franciscaner tweede orde van de clarissen. In 1215 ontving Clara van Franciscus de sluijer. In het begin volgden de clarissen de benedictijner kloosterregel, maar Clara herschreef deze regel.¹⁴³ Bedelen voor het levensonderhoud, zoals de mannelijke eerste orde der minderbroeders, was voor de vrouwelijke kloosterlingen niet toegestaan, zij leefden in volledige afzondering.¹⁴⁴ De regel van Clara werd in 1253 goedgekeurd door paus Urbanus IV, maar werd versoepeld in 1263 (hierdoor was het mogelijk gemeenschappelijk bezit te hebben). Hoewel de regel in theorie van toepassing was op alle clarissen-kloosters, was de realiteit, evenals bij de franciscaner eerste orde van de minderbroeders, anders. De clarissen splitsten zichzelf op in de 'rijke claren' of urbanisten (volgden de versoepelde regel van Urbanus) en 'arme claren' (die de strenge oorspronkelijke regel aanhielden). De observantiebeweging van clarissen die in 1434 in Frans-Vlaanderen ontstond onder leiding van Coleta Boëlle (1381-1447) volgde eveneens de oorspronkelijke regel (coletinen). Deze laatstgenoemde beweging had echter geen kloosters in het bisdom Utrecht. In 1538 kwam de orde van zusters-capucinessen daar nog bij, opgericht door een lekenzuster uit de derde orde, die graag volgens de originele regel van Clara wilde leven.¹⁴⁵ Formeel gezien waren de clarissen geen kloosterorde. De kloosters waren allen zelfstandig, maar werden wel begeleid door de minderbroeders of de bisschop. In het besluit van paus Leo X in 1517 werd, naast de tweedeling van de eerste orde, ook beslist dat de zielzorg van alle clarissen in de handen lag van de mannelijke observantenbeweging.¹⁴⁶ Het eerste clarissenklooster in Nederland werd in 1335 gesticht in Den Bosch, in het bisdom Utrecht is het Haarlemse klooster het oudst (1471).¹⁴⁷

137 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 260.

138 Day, *Dictionary of religious orders*, 143.

139 Ibidem.

140 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 261.

141 Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 254.

142 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 261.

143 Day, *Dictionary of religious orders*, 143.

144 Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 272.

145 Day, *Dictionary of religious orders*, 68.

146 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 262.

147 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 262.

De franciscaner derde orde kende een groot aantal leden. Deze gemeenschappen van leken begonnen vaak op zichzelf en sloten zich later aan bij de derde orde.¹⁴⁸ Vooral in de vijftiende eeuw groeide het aantal tertiariïscenconventen, die de derde-orde-regel van de Heilige Franciscus aannamen, in de Noordelijke Nederlanden sterk.¹⁴⁹ Deze periode staat bekend als de 'tweede vrouwenbeweging', doordat het aantal vrouwengemeenschappen sterk toenam. Opvallend is dat veel van deze conventen in de vijftiende eeuw ook een proces van 'verkloosterling' doormaakten en de leden zichzelf onderwierpen aan het leven volgens een kloosterregel.¹⁵⁰

De onderverdeling van de franciscaner orde

De franciscaner orde kent, zoals hierboven al gedeeltelijk is uitgelegd, verschillende lagen.

- De franciscaner eerste orde. Hiertoe worden enkel mannen toegelaten. Zij volgen de regel van Franciscus zelf en de door paus Urbanus' aangepaste variant. De eerste orde bestaat zelf weer uit drie groepen: de minderbroeders-observanten, minderbroeders-conventuelen en de minderbroeders-capucijnen.
- De tweede orde der clarissen, alleen voor vrouwen. Zij volgen de aangepaste regel van Clara. Ook de zusters waren verdeeld en de tweede orde bestaat uit: rijke claren, arme claren, coletinen en capucinessen.
- De franciscaner derde orde, voor mannen en vrouwen en bestaande uit een reguliere en seculiere tak.

De afbeeldingen

Hoewel het goed mogelijk is, door de splitsing binnen de orde en de grote verspreiding van de orde, dat de kleding van de franciscaner kloosterlingen varieerde, zijn enkele afbeeldingen gevonden die laten zien hoe de kloosterlingen over het algemeen gekleed gingen. In deze paragraaf zullen achtereenvolgens de geïdentificeerde minderbroeders en niet geïdentificeerde minderbroeders behandeld worden, waarna de zusters in dezelfde volgorde aan de beurt komen. Daarna zal op zelfde wijze aandacht worden geschonken aan derde-ordelingen.

Franciscanen

Er zijn geen afbeeldingen van geïdentificeerde mannelijke franciscaner kloosterlingen gevonden. In deze paragraaf staan wel afbeeldingen van vermoedelijke franciscanen. Het vermoeden is gebaseerd op afbeeldingen van de Heilige Franciscus, die identieke kleding draagt op middeleeuwse afbeeldingen. Een voorbeeld hiervan is een afbeelding waarop Clara van Assisi intrede doet in de franciscaner orde.¹⁵¹ Te zien is hoe de Heilige Franciscus haar de haren afsnijdt als onderdeel van haar inwijding. Op de afbeelding staan nog twee franciscaner monniken afgebeeld, met dezelfde kleding als de heilige. Alledrie hebben ze een kruinschering, een lange bruin-grauwe pij met een schoudermantel en kap in dezelfde kleur en een koord om hun middel. Het koord kon donker gekleurd zijn, maar wordt ook wel wit afgebeeld.

Op de website *Memoria in Beeld* staan enkele afbeeldingen met ongeïdentificeerde franciscaner broeders. De eerste afbeelding is een tafereel met als thema *Anna te drieën*.¹⁵² Aan de rechterzijde staan vier vrouwen (zij worden begeleid door een onbekende heilige), aan de linkerzijde zes mannen (zij worden bijgestaan door de Heilige Franciscus). Voor Anna, Maria en het Christuskind knielen naar alle waarschijnlijkheid twee overleden meisjes en vier overleden jongetjes. Bij de mannen staan links vooraan twee kloosterlingen afgebeeld. Hoewel het voorkwam dat kinderen uit dezelfde familie in verschillende kloosterorden (zoals bij de memorietafel van het echtpaar Van Os-Van Langel) of dat mensen uit

148 Ibidem.

149 Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 325.

150 Ibidem, 326. Meer over de 'tweede vrouwenbeweging' en 'verkloosterling' (beperkt zich niet enkel tot de franciscaner orde) in de Noordelijke Nederlanden, is te lezen in de publicatie: Van Luijk, *De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580*.

151 Details afbeelding: Frings, *Krone und Schleier*, 60. Schwaben, rond 1500 vervaardigd. Paneel. Inscriptie: SANTA CLARA, [S]AN FRANCISCO. 87,5 x 66 cm. Duits Historisch Museum Berlijn. Inv.-nr. 1986/12.

152 Details afbeelding: *Memoria in beeld*. Plaats vervaardiging onbekend. Vervaardigd door de Meester van de Johannespanelen, waarschijnlijk tussen 1485-1495. 54,4 x 53,5 cm. Amsterdam Rijksmuseum. Inv.-nr. SK-A-4125.

verschillende orden samen werden afgebeeld (zoals wellicht het geval is bij de memorietafel van de Meester van de Heilige Sippe, waarop vermoedelijk een kartuizer kloosterling en cisterciënzer non zijn afgebeeld), behoren de twee mannen op deze afbeelding, ondanks dat ze ten opzichte van elkaar iets anders gekleed zijn, tot dezelfde orde. De personen op het linkerluik hebben de Heilige Franciscus als beschermheilige. De vierde man van rechts draagt kleding identiek aan die van de Heilige Franciscus (zoals op de afbeelding waarop hij de haren van Clara afsnijdt). Het probleem vormt de kleding van de derde man van rechts. Hij draagt eenzelfde pij als de andere, alleen daarover draagt hij een zwarte openvallende mantel, met kap. Zijn kleding wijkt op dat punt af van de vierde man rechts en van die van de Heilige Franciscus. De reden dat hij, ondanks de zwarte mantel, toch gezien kan worden als minderbroeder wordt duidelijk bij het bespreken van de volgende afbeelding.

Een drieluik toont *De bewening van Christus* (middenluik). Op het linkerluik is een mannelijke kloosterling met de (vermoedelijke) Heilige Franciscus afgebeeld en op het rechterluik een vrouwelijke kloosterling met de Heilige Elisabeth.¹⁵³ De mannelijke kloosterling heeft zijn zwarte mantel dicht. De Heilige Franciscus achter hem is identiek gekleed. Zijn vrouwelijke tegenhanger op het rechterluik is zeer waarschijnlijk een kloosterling behorend tot de orde der clarissen.¹⁵⁴ De identificatie van de vrouwelijke kloosterling is gedaan aan de hand van kledingvergelijking met geïdentificeerde clarissen en met behulp van de aanwezigheid van de Heilige Elisabeth, die vaker wordt gebruikt om clarissen of derde-orde franciscanessen te begeleiden op afbeeldingen. Waarschijnlijk zijn op dit drieluik een broeder en een zuster uit dezelfde orde afgebeeld, ook al wijkt de kleding van de mannelijke kloosterling en de (vermoedelijke) Heilige Franciscus enigszins af van die van andere afbeeldingen met de Heilige Franciscus. In zijn beschrijving van kloosterorden geeft Peter Day echter kort aan dat minderbroeders-conventuelen, in tegenstelling tot de minderbroeders-observanten, vaak een zwarte mantel droegen.¹⁵⁵ De mantel van de mannelijke kloosterling op het drieluik van *De bewening* toont sterke overeenkomst met de mantel van de man op de afbeelding met *Anna te drieën*. Het enige verschil is dat de man op het luik met *De bewening* zijn mantel heeft dichtgeknoopt. Vermoedelijk zit er onder de mantel van de man eenzelfde pij als die van de mannen op de afbeelding met *Anna te drieën*. Door de combinatie van begeleidende heiligen, kledingvergelijking met een afbeelding van de Heilige Franciscus en, in het geval van de afbeelding met *De bewening*, een vrouwelijke kloosterling als tegenhanger, kunnen de drie mannelijke kloosterlingen op bovengenoemde afbeeldingen geïdentificeerd worden als twee minderbroeders-conventuelen (met donkere mantel) en een minderbroeder-observant.

Clarissen

Op twee overgebleven zijluiken van een drieluik staan een aantal geïdentificeerde Clarissen afgebeeld.¹⁵⁶ De luiken zijn afkomstig uit het St. Claraklooster in Keulen en aan de hand van de wapens kan de abdis op het linkerluik geïdentificeerd worden als Maria von Withem, degene rechts als abdis Katharina von Nechtersheim. Op het rechterluik staat de Heilige Clara in identieke kleding als de clarissen onder haar. Op het linkerluik staat de Heilige Franciscus met kruinschering, in een donkerbruine pij met bruine schoudermantel en kap en een wit koord om zijn middel. De clarissen dragen allen een zwarte sluier tot over de schouders met een witte ondersluier. Onder hun sluier dragen ze een witte guimpe die de hals bedekt. Ze dragen een bruine pij met daarover een bruine mantel met om hun middel een wit koord met (zichtbaar) drie knopen.

Een andere afbeelding met een kloosterling waarvan zeker is dat zij een zuster van de orde der clarissen moet voorstellen is een afbeelding die behoort tot een serie van vier afbeeldingen, gemaakt om de dagelijkse bezigheden van zusters te laten zien.¹⁵⁷ De afgebeelde zuster staat dus niet voor een werkelijk persoon. De afbeelding toont een claris die ligt te slapen in haar cel. Deze kloosterlinge draagt dezelfde kleding als de clarissen op de bovengenoemde luiken, alleen lijkt zij niet een mantel te dragen.

153 Details afbeelding: Memoria in beeld. Plaats vervaardiging onbekend. Middenpaneel door Cornelis Buijs, luiken door latere hand. 1500-1520.

Paneel. 46,5 x 40 cm (middenstuk), 48,5 x 18,5 cm (linkerluik), 48,5 x 18,5 cm (rechterluik). Amsterdam Rijksmuseum. Inv.-nr. SK-A-2392.

154 Verderop in deze tekst te lezen.

155 Day, *Dictionary of religious orders*, 143.

156 Details afbeelding: Frings, *Krone und Schleier*, 366-368. Vervaardigd in omgeving Westfalen rond 1480. Vervaardigd door de Meester van Liesborn. Paneel. 66,5 x 23,4. Wallraf-Richartz-museum in Keulen. Inv.-nr. WRM 377- WRM 378.

157 Details afbeelding: Frings, *Krone und Schleier*, 436-437. Vervaardigd in Schwaben, afkomstig uit de sfeer van Bernhard Strigel. Rond 1510 vervaardigd. Paneel. 57 x 45 cm. Germanisches Nationalmuseum Nürnberg. Inv.-nr. GM 576.

Aan de hand van bovenstaande afbeeldingen is het makkelijker om kloosterlingen te identificeren op afbeeldingen waarvan weinig bekend is. Een goed voorbeeld hiervan is het drieluik met *De bewening*, dat hierboven al beschreven is.¹⁵⁸ Hoewel niet goed te zien is of de afgebeelde non daadwerkelijk een koord om haar middel draagt, doordat de schilder haar handen en armen precies voor haar middel geschilderd heeft, draagt de non op het rechterluik, afgezien van dat koord, dezelfde kleding als de geïdentificeerde clarissen.

Derde-ordelingen

In de inleiding is al kort ingegaan op de kleding van derde-ordelingen. Bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim vaardigde op 4 mei 1411 een oorkonde uit om vrede en nederigheid onder de zusters van het Delftse Agathaconvent te bewerkstelligen. Dit wilde hij doen door eenvormigheid en eenvoud op te leggen wat betreft het habijt. Hij bepaalde dat de mantel en de kap van de zusters, niet zwart, niet wit, maar van een tussenkleur moest zijn. Hij voegde een stukje stof toe aan de oorkonde, om te laten zien wat hij bedoelde. Dit lapje linnen was gemaakt van een dikke grijsachtige stof.¹⁵⁹ Dat er geen eenvormigheid qua kleding bestond onder de verschillende groepen derde-ordelingen is terug te zien op enkele afbeeldingen. Toch kunnen aan de hand van twee afbeeldingen met geïdentificeerde kloosterlingen een aantal onbekende kloosterlingen bij de groep derde-ordelingen worden geplaatst.

De eerste afbeelding is een portret van Mater Isabella van Grijskerke van het Agathaconvent in Delft.¹⁶⁰ Zij leefde van 1489 tot 1557. Dat betekent dat ze kleding draagt, zoals bisschop Van Blankenheim het voorschreef. Op het portret draagt Isabella een wit/grijsachtige sluier en guimpe. Haar habijt is eveneens lichtgrijs. Over haar habijt heeft ze een schoudermantel aan, de kap van de mantel heeft ze losjes over haar hoofd getrokken. De mantel is donker van kleur.

De tweede afbeelding is afkomstig uit een handschrift met leefregels (*consuetudines*) voor de franciscaner derde orde.¹⁶¹ De miniatuur toont de Heilige Elisabeth in kloosterkleding met een liturgisch boek in haar hand. Aan haar voeten knielen drie kloosterlingen, twee vrouwen en een man. Zij luisteren aandachtig naar wat Elisabeth lijkt te vertellen. De twee vrouwen en de man zijn geïdentificeerd als franciscaner tertiariessen. Elisabeth is gekleed in dezelfde dracht als de vrouwen. Ze dragen allen een witte sluier tot de schouder en een donkere, grauwe pij. Onder de witte sluier dragen ze een witte guimpe. De mannelijke derde-ordeling draagt een lange grauwe pij en heeft zijn kap over zijn hoofd getrokken. In tegenstelling tot Isabella op het hierboven genoemde portret, dragen de tertiariessen op deze afbeelding, op de hoofdbedekking na, geen lichte kleding. Toch is van beide zeker dat het hier om franciscaner tertiariessen gaat, omdat de miniatuur afkomstig is uit een handboek voor derde-ordelingen. Dat betekent dat de kleding tussen verschillende groepen van dezelfde orde kon verschillen. Dit zou bijvoorbeeld kunnen komen doordat beide afgebeelde kloosterlingen uit een ander gebied afkomstig zijn. Een andere mogelijkheid, die zou kunnen verklaren dat verschillende derde-ordelingen anders gekleed gaan, is dat de dracht afhankelijk is van de eerste orde (minderbroeders-conventuelen of minderbroeders-observanten) die de tertiariessen spirituele begeleiding geeft.

Ondanks dat de kleding bij bovenstaande afbeeldingen verschillend is, kunnen kloosterlingen op enkele afbeeldingen waarvan niets bekend is wel bij de derde orde van franciscanen geplaatst worden. Het gaat hier om twee afbeeldingen van de Meester van Alkmaar. Op de afbeelding met het thema *Anna te drieën* van de Meester van Alkmaar, knielen aan de voeten van Anna, Maria en Christus, twee vrouwelijke kloosterlingen.¹⁶² Aan weerszijden van Anna staan rechts de Heilige Cecilia en links Johannes de doper afgebeeld. De kloosterling rechts heeft een heilige met de dracht van een diaken bij zich staan. De kloosterling links heeft de Heilige Franciscus als beschermheilige bij zich. Beide vrouwen dragen een witte sluier tot over de schouders met een witte guimpe die hun hals bedekt en een grauwe donkerbruine pij. Uit

158 Details afbeelding: Memoria in beeld. Plaats vervaardiging onbekend. Middenpaneel door Cornelis Buijs, luiken door latere hand. 1500-1520. Paneel. 46,5 x 40 cm (middenstuk), 48,5 x 18,5 cm (linkerluik), 48,5 x 18,5 cm (rechterluik). Amsterdam Rijksmuseum. Inv.-nr. SK-A-2392.

159 Van Engen, 'Niet wit en niet zwart', 303.

160 Details afbeelding: Gerrit Verhoeven, 'Een klooster voor de prins', in: *Delft; cultuurhistorisch bulletin Delft*, 2003 2, 3. Plaats vervaardiging en maker onbekend. Datering onbekend. Paneel. 64 x 52 cm. Stedelijk museum het Prinsenhof. Bij dit artikel is overigens, op de tweede bladzijde van het artikel, een foto gevoegd van de oorkonde met het lapje linnen. Deze oorkonde is te bekijken in het Nationaal Archief.

161 Details afbeelding: Frings, *Krone und Schleier*, 366. Vervaardigd in Straatsburg in de sfeer van Hans Tiefenthal. Rondom 1428 vervaardigd. Perkament. 22,5 x 17,2 cm. Germanisches Nationalmuseum Nürnberg. Inv.-nr. Bredt 280-4.

162 Details afbeelding: Memoria in beeld. Plaats vervaardiging onbekend. Vervaardigd door de Meester van Alkmaar rond 1490-1510. Materiaal onbekend. 60,8 x 41,8 cm. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Brussel. Inv.-nr. 6597.

bovenstaande is gebleken dat het habijt van derde-ordelingen kon variëren van alle grauwe kleuren tussen wit en zwart, waardoor het in dat opzicht niet zeker is dat het hier om derde-ordelingen zou kunnen gaan. Echter, de twee afbeeldingen met geïdentificeerde derde-ordelingen komen op een enkel punt sterk overeen en dat is dat de vrouwelijke kloosterlingen allen een witte sluier dragen. Geen andere vrouwelijke kloosterorde draagt een witte sluier in combinatie met een grijs habijt. Naar alle waarschijnlijkheid zijn de twee vrouwelijke kloosterlingen op dit paneel van de Meester van Alkmaar franciscaner tertiariers. Een ander paneel van de Meester van Alkmaar toont een vrouwelijke kloosterling in dezelfde kleding. Op deze afbeelding is een zuster te zien, die knielt bij een voorstelling met *De kruisiging* van Christus.¹⁶³ Ook zij draagt een grijs, bruin habijt, met een witte sluier en guimpe. Doordat de kleding van de kloosterling sterk overeenkomt met die van de kloosterlingen op het andere paneel van de meester, lijkt het ook hier te gaan om een franciscaner tertiarius.

3.2 Dominicaner orde

Algemeen

De bedelorde van de Dominicanen is gesticht door Dominicus Guzman (1170-1221), geboren in Calaruega in Spanje. Op vierentwintigjarige leeftijd werd hij gewijd als reguliere kanunnik en volgde hij de regel van Augustinus, in de kathedraal van Osma. Precies in deze periode probeerde paus Innocentius III geestelijken te vinden die hem konden helpen bij het verbeteren van de kwaliteit van de preken en catechismus om zodoende de gelovigen een betere basis mee te geven en ze te behoeden voor ketterij. Dominicus en zijn bisschop, Diego de Avezedo werden hiervoor naar Zuid-Frankrijk gestuurd, waar op dat moment Katharen hun visie op de Christelijke leer probeerden te verspreiden. Dit laatste tot groot ongenoegen van de paus, in wiens ogen dit een vorm van ketterij betekende.¹⁶⁴ Zijn eerste klooster stichtte Dominicus in Toulouse in 1215.¹⁶⁵ De hoofdtaak van de broeders in dit klooster was het bestrijden van de Kathaarse ketterij. Dominicus plaatste de kloosterlingen onder de regel van Augustinus, aangevuld met de gebruiken (*consuetudines*) van norbertijnen, een andere kloosterorde. Dit laatste zou de witte kleding van de dominicanen verklaren. In 1216 kreeg Dominicus pauselijke goedkeuring voor zijn orde.

Dominicus stichtte in 1206 zijn eerste vrouwengemeenschap in Prouille, in het bisdom Toulouse, voor vrouwen die bekeerd waren van de leer van de Katharen.¹⁶⁶ Dominicus gaf hen een uitgewerkte constitutie gebaseerd op de regel van Augustinus en aangevuld met de gebruiken van de premonstranzers/norbertijnen. Echter, de officiële status als tweede orde, geassocieerd met de orde van de predikheren kwam pas later, met de erkenning van de noodzaak van vrouwenkloosters, van de toenmalige magister-generaal (hoogst geplaatste monnik binnen de orde) Humbertus van Romans (1254-1263) en paus Clemens IV.¹⁶⁷ Het eerste dominicanessenklooster in het bisdom Utrecht werd gesticht in 1399 in Wijk bij Duurstede.

De derde-ordelingen van de dominicaner orde hadden een seculiere achtergrond. Voor deze orde werd een regel opgesteld door generaal-overste Munio de Zamora in 1285. Deze regel werd echter pas in 1405 pauselijk goedgekeurd. Pas vanaf 1542 kan gesproken worden van een 'reguliere' derde orde of van 'zusters dominicanessen', omdat paus Paulus III in dat jaar een nieuwe regel goedkeurde ter vervanging van de regel van De Zamora. Hierbij werd het de zusters van de derde orde toegestaan om de kloostergeloften af te leggen, maar werden ze vrijgesteld van de clausuur (afgesloten leven van de buitenwereld).¹⁶⁸

De onderverdeling van de dominicaner orde

De orde van de dominicanen kent verschillende lagen. De orde bestond en bestaat nog steeds uit drie 'groepen'.

163 Details afbeelding: Bij Rob Smeets, Milaan. Vervaardigd door de Meester van Alkmaar. Details onbekend. Dank aan Judith Niessen voor het verstrekken van deze afbeelding.

164 Day, *Dictionary of religious orders*, 120-121.

146 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 264.

166 Ibidem, 120.

167 Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 273.

168 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 264.

- De eerste orde van predikheren, waartoe alleen mannen worden toegelaten. Zij volgen de regel van Augustinus.
- De tweede orde, alleen voor vrouwen. Leden van deze orden worden nonnen genoemd. Al tijdens het leven van Dominicus werden kloosters voor deze tweede orde opgericht.
- De derde orde, waarvan de leden zusters worden genoemd. Over de status van mannelijke leken (hierbij kan gedacht worden aan mannen werkzaam in de kloosters van de eerste orde of mannen die, in hun eigen huis, leefden zoals de zusters van de derde orde) bestaat onduidelijkheid. Zij behoorden in ieder geval niet tot de eerste of derde orde. Het is eveneens niet duidelijk of zij leefden volgens een bepaalde regel.

De afbeeldingen

Dominicanen

Hoewel de orde der dominicanen wijd verspreid was¹⁶⁹, zijn er aanzienlijk minder afbeeldingen te vinden met daarop dominicanen dan van bijvoorbeeld reguliere kanunniken. Desondanks zal er in dit hoofdstuk geprobeerd worden, met behulp van geïdentificeerde dominicanen en dominicanessen, een beeld te schetsen van deze kloosterlingen, waardoor ze op afbeeldingen wellicht makkelijker te herkennen zijn.

Op een afbeelding¹⁷⁰ uit een manuscript staat rechts van de vier vrouwelijke kloosterlingen en de decaan of kapelaan van de familie Viheli, een dominicaan van de eerste orde afgebeeld. Die persoon is geïdentificeerd als Gotzo van Mengen uit een Wilhelmiënklooster in Sigmaringen. De monnik heeft een kruinschering, een zwarte openvallende mantel met daaronder een witte pij en een wit scapulier. Naast de afbeelding met Gotzo van Mengen is er nog een afbeelding van een persoon van wie het zeker is dat hij tot de dominicaner eerste orde behoorde. Het gaat hierbij om de Jeruzalemvaarder Wouter van Hogesteyn. De afbeelding is ter herinnering aan vier Jeruzalemvaarders gemaakt en toont de vier mannen biddend (Wouter van Hogesteyn staat voor de toeschouwer links vooraan). Wouter van Hogesteyn heeft evenals de Duitse monnik een kruinschering. Hij draagt een lange zwarte openvallende mantel, waarbij de kap duidelijk zichtbaar is afgebeeld. Onder de mantel draagt hij een witte pij met een wit scapulier.¹⁷¹

Dat dominicanen niet altijd hun zwarte mantel droegen is te zien op een paneel waar Maria verschijnt tussen twee lange rijen met dominicanen aan de Heilige Dominicus.¹⁷² Het tafereel speelt zich af in een kerk, wat misschien het verschil in kloosterdracht kan verklaren. Maria staat tussen twee rijen van tien monniken in. De negende monniken van beide rijen gaan gekleed in een zwarte mantel, maar de overige negen monniken dragen een witte pij met daaroverheen een wit scapulier en een wit schouderstuk met capuchon.

Op een afbeelding, waarvan helaas niet bekend is waar deze nu is, is een kloosterling afgebeeld met een kruinschering, lange zwarte openvallende mantel met kap en witte pij en scapulier. De kloosterling is biddend afgebeeld bij een beeltenis van Johannes in kokende olie. De kleding is identiek aan de kleding van Wouter van Hogesteyn en Gotzo van Mengen, waardoor het waarschijnlijk is dat de afgebeelde persoon een dominicaan is.¹⁷³

Dominicanessen

In de publicatie *Krone und Schleier* staan enkele afbeeldingen met daarop dominicanessen, waarvan de identiteit is vastgesteld. De vrouwen zijn allen afgebeeld in kloosterkleding. Op een miniatuur (al eerder

169 Zie hiervoor het alfabetische overzicht van kloosterorden van Peter Day in zijn publicatie *A dictionary of religious orders*, Londen 2001.

170 Details afbeelding: Frings, *Krone und Schleier*, 485. Vervaardigd in Schwaben, omstreeks 1410. Perkament. 52,5 x 54,5 cm. Württembergisches Landesmuseum Stuttgart. Inv.-nr. 7796.

171 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Vervaardigd in Amsterdam, omstreeks 1520. Materiaal onbekend. 79 x 211,5 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats was waarschijnlijk de Amsterdamse Olofskapel, nu hangt de afbeelding in het Utrechtse Catharijne Convent. Inv.-nr. ABM s104.

172 Details afbeelding: Dijkstra e.a., *De schilderijen van Museum Catharijneconvent*, 141-142. Vervaardiger onbekend. Geschilderd in het eerste kwart van de zestiende eeuw. Paneel. 87,5 x 47,5 cm. Verbleef tot 1870 in de St. Willibrorduskerk in Utrecht in de Heerenstraat. Bevindt zich nu in het Museum Catharijneconvent. Inv.-nr. ABM s71.

173 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Plaats vervaardiging, huidige locatie en verdere details onbekend. Vermoedelijk vervaardigd in de 16e eeuw.

genoemd bij de paragraaf van mannelijke dominicaner kloosterlingen), waarvan helaas de oorspronkelijke context onbekend is, staat de Duitse familie Viheli afgebeeld bij een misviering.¹⁷⁴ Te zien op de voorgrond zijn vier biddende nonnen met rechts van hen een biddende mannelijke kloosterling. In het midden van de voorstellingen is een altaar afgebeeld waarbij een priester de kelk met miswijn omhoog heft. Boven het altaar is een tronende Maria te zien met het Christuskind op haar schoot. De personen zijn geïdentificeerd als decaan Siegfried Viheli met zijn zussen, die allen nonnen waren in het in dominicanessenconvent Maria Reuthin. Deze vrouwen waren respectievelijk: Gertrud (subpriorin van 1368-1404), Katherine (1368-1404), Hayl dy elter (1378-1404) en Hayl dy junger (1381-1397). De vier vrouwen dragen allen dezelfde kleding: een zwarte sluier met een witte onderkap of sluier. Onder de zwarte sluier dragen zij een witte guimpe, een doek die om de hals werd bevestigd. Verder dragen zij een lange zwarte mantel (tot op de grond) die aan de voorkant open valt met daaronder een eveneens lang wit habijt met daarbij een witte scapulier.

Op een devotie-afbeelding dragen de afgebeelde vrouwelijke kloosterlingen dezelfde kleding als de nonnen van de familie Viheli.¹⁷⁵ Op de afbeelding zijn vrouwelijke kloosterlingen te zien die een kruisweg afleggen. De kloosterlingen op het devotiestuk kunnen echter niet geïdentificeerd worden, want zij staan naar alle waarschijnlijkheid niet voor werkelijke personen. De afbeelding is mogelijk bedoeld als voorbeeld en leidraad voor het geloof voor de aanwezige nonnen in een dominicanessenklooster en niet als memoriestuk (een memoriestuk werd gemaakt om de doden te herinneren en daarop werden dus specifieke personen afgebeeld).¹⁷⁶ Het is echter wel zeker dat de kloosterlingen op deze afbeelding dominicanessen moeten voorstellen. De afbeelding is namelijk vervaardigd ter ere van de kloosterintrede van twee dominicanessen en afkomstig uit het Duitse dominicanessenklooster St. Gertrud am Neumarkt. Ook de aanwezige heiligen wijzen op een herkomst uit dominicaner kringen, afgebeeld zijn namelijk de Heilige Elisabeth van Hongarije (een heilige die overigens onder alle bedelorden vereerd werd), Thomas van Aquino en Getrui van Nijvel.

In een brevarium voor en van Margareta Widmann staat eveneens een vrouwelijke kloosterling afgebeeld in precies dezelfde kloosterdracht als voorgaande voorbeelden.¹⁷⁷ De afbeelding, waarop Margareta van het Christuskind een gouden ring ontvangt en waarbij het Kind haar zegent door Zijn hand op haar hoofd te leggen, is geplaatst als verluchting onder aan de bladzijde uit het handschrift.¹⁷⁸ Margareta werd geboren op negen februari 1449 en werd in 1466, op haar zestiende verjaardag, opgenomen in het St. Agnes (later St. Margaretha en Agnes genoemd) convent in Straatsburg. Op haar achttiende legt ze daar haar eeuwige kloostergelofte af.

Voorgaande voorbeelden tonen eenvormigheid van kleding onder Duitse dominicanessen. Echter, uit hetzelfde Margaretha en Agnes-convent als waar Margareta Widmann haar geloften aflegde is een miniatuur uit een getijdenboek afkomstig waarop de afgebeelde kloosterling, net als bij de dominicanen van het paneel met *De verschijning van Maria*, andere kleding draagt.¹⁷⁹ De vrouwelijke kloosterling draagt wel de zwarte sluier, witte guimpe en witte habijt met scapulier, maar haar mantel ontbreekt. De reden waarom is echter niet duidelijk, want er is weinig over de afbeelding bekend, maar het toont dat er niet zomaar vanuit kan worden gegaan dat dominicanessen altijd hetzelfde zijn afgebeeld en dat voorzichtigheid geboden is bij het duiden van kloosterkleding.

Doordat een aantal dominicanessen geïdentificeerd zijn is het makkelijker om aan de hand van de kleding van de geïdentificeerde personen, onbekende kloosterlingen op afbeeldingen bij een bepaalde orde te plaatsen. Hieronder zal een afbeelding beschreven worden waarvan de kloosterlingen niet geïdentificeerd zijn, maar waarvan vermoed wordt (op basis van vergelijking van de kleding) dat het hier wel om dominicanessen gaat. Tevens zal er aan de hand van deze afbeelding getoond worden hoe nuttig het in kaart brengen van kloosterkleding kan zijn. Er zullen namelijk concrete voorbeelden worden gegeven van onderzoeksproblemen, die wellicht kunnen worden opgelost met behulp van het herkennen van kloosterkleding. Doordat er weinig bekend is van de afbeelding, zijn er vele vragen en dus ook meerdere

174 Details afbeelding: Frings, *Krone und Schleier*, 485. Vervaardigd in Schwaben, omstreeks 1410. Perkament. 52,5 x 54,5 cm. Württembergisches Landesmuseum Stuttgart. Inv.-nr. 7796.

175 Frings, *Krone und Schleier*, 482.

176 Details afbeelding: vervaardigd in Keulen, omstreeks 1470. Paneel. 73,5 x 59 cm. Wallraf-Richartzmuseum, Fondation Korboud, Keulen. Inv.-nr. WRM 340-342.

177 Frings, *Krone und Schleier*, 427.

178 Details afbeelding: vervaardigd in Straatsburg, 1495. Perkament. 17,8 x 13 cm. Universitäts- und Landesbibliothek Bonn. Inv.-nr. S. 1943.

179 Details afbeelding: Frings, *Krone und Schleier*, 124. Plaats vervaardiging onbekend. Maker onbekend. Tweede helft vijftiende eeuw. Papier. 14,8 x 11 cm. Bibliothèque du Grand Séminaire Straatsburg. Ms. 755, fol. 1.

onderzoeksproblemen. In deze paragraaf zullen drie onderzoeksproblemen behandeld worden aan de hand van twee buitenste luiken van een drieluik van de Keulse Meester van de St. Joris-legende.¹⁸⁰

Op het rechterluik is de Heilige Barbara met haar toren te zien. Voor de heilige knielen een vrouw met achter haar zeven vrouwen. De eerste vrouw, linksvoor op de afbeelding, is afgebeeld in donkere kleding, met een donkere sluier en een witte kinband. De handen van de vrouw zijn gevouwen in gebed. Direct achter de vrouw is een jonge vrouw afgebeeld in dezelfde donkere kleding, alleen zonder kinband. Zij houdt haar handen een eindje van haar lichaam af. Zij staat los van de groep die weer achter haar is afgebeeld, bestaande uit respectievelijk vier vrouwelijke kloosterlingen en twee ongesluisde meisjes. Zij hebben allen hun handen gevouwen. Op het linkerluik staan een man en acht jongere mannen afgebeeld. Rechtsvoor staat een oudere man afgebeeld in seculiere, donkere kleding. Zijn handen zijn gevouwen. Achter hem zijn, eveneens in een groepje, acht mannen afgebeeld. Ook zij hebben allen hun handen gevouwen en geen van hen draagt kloosterkleding. Als begeleidende heilige is de Heilige Katharina afgebeeld, met haar pauwenveer en zwaard. De identiteit van de opdrachtgever is onbekend, evenals de identiteit van de afgebeelde personen.

Hoewel de catalogus van het Wallraf-Richartzmuseum aangeeft dat het hier gaat om een man en vrouw en hun acht zonen en zeven dochters is er, wanneer er goed wordt gekeken naar de compositie, reden tot twijfel.¹⁸¹ Door de opstelling van de personen zou inderdaad verondersteld kunnen worden dat het hier om een gezin gaat, waarbij vader en moeder het dichtst bij het middenluik zijn afgebeeld, maar de opstelling van de vrouwen op het rechterluik wijkt af. In tegenstelling tot de mannen op het linkerluik, waarbij de oudere man alleen vooraan staat en een groep jonge mannen achter hem heeft staan (met de jongsten achteraan in de groep), wordt op het rechterluik, de vrouw achter de oudere vrouw uitgezonderd van de groep. Gaat het hier om een reeds getrouwde dochter (in dat geval zou het wellicht logisch zijn dat haar echtgenoot eveneens afgebeeld zou zijn en zouden er wellicht aan de kant van de mannen ook getrouwde zonen afgezonderd, al dan niet met echtgenote, afgebeeld moeten zijn)? Of gaat het hier om een tweede vrouw van de oudere man op het linkerluik? Dat zou verklaren waarom ze achter de oudere vrouw zou staan en toch los van de groep (dus niet behorend bij de dochters). Het afbeelden van meerdere echtgenoten of echtgenotes tegelijkertijd kwam vaker voor op middeleeuwse memoriestukken. Een goed voorbeeld hiervan is het paneel met de gebedsportretten van Simon Jansz. van Polanen en zijn zes vrouwen en drieëndertig kinderen.¹⁸² Een voorbeeld dat het andersom ook mogelijk was, is in het geval van Elisabeth van Culemborg die op enkele afbeeldingen haar echtgenoten Antonie van Lalaing en Jan van Luxemburg samen liet afbeelden. Eén daarvan is een veelluik met daarop *Het laatste avondmaal*.¹⁸³ Op het rechterluik staat Elisabeth en op het linkerluik staan Antonie en Jan afgebeeld. Doordat het niet bekend is wie de afgebeelde personen zijn op de luiken van de Keulse Meester van de St. Jorislegende, is het moeilijk te achterhalen wat de werkelijke relatie tussen de personen is geweest.

Opmerkelijk is dat de vrouw zonder kinband, die afgezonderd staat op het rechterluik, als enige haar handen niet gevouwen heeft. Dit vormt het tweede onderzoeksprobleem van de afbeelding. Onderzoek naar andere memorie-afbeeldingen laat zien dat de manier waarop de vrouw haar handen houdt, weinig voorkomt. De publicatie *Leven na de dood*¹⁸⁴ kent bijvoorbeeld een groot aantal afbeeldingen van memorietafels, maar in dit boek zijn slechts twee afbeeldingen te vinden met personen die hun handen in precies dezelfde stand houden als de vrouw op het rechterluik.¹⁸⁵ Het merendeel van de memoriestukken laat personen zien met hun handen gevouwen of met een bijbel in hun handen. Wanneer bekend zou zijn wie de afgebeelde personen op de luiken van de Meester van de St. Jorislegende zijn, zou verder onderzoek gedaan kunnen worden naar de eventuele betekenis van deze opmerkelijke houding van de handen.

Het derde probleem op het rechterluik is de kleding van de vrouw vooraan. Ze draagt donkere bedekkende kleding en een zwarte sluier, waaronder ze een witte kinband draagt, die haar kin, hals en schouders bedekt. Op het eerste gezicht toont haar kleding overeenkomsten met de dracht van bepaalde

180 Details afbeelding: Zehnder, *Katalog der Altkölner Malerei*, 258-261. Afbeelding 173-174. Waarschijnlijk vervaardigd in de omgeving van Keulen, vermoedelijk omstreeks 1475-1480. Paneel. 78, 8 x 32, 8 cm. Wallraf-Richartz-museum Keulen. Inv.-nr. WRM 126-127.

181 Zehnder, *Katalog der Altkölner Malerei*, 258.

182 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Plaats vervaardiging en oorspronkelijke locatie onbekend. Vervaardigd in de zeventiende eeuw. Waarschijnlijk is dit werk een gedeeltelijke kopie van een oudere memorietafel. 90 x 110 cm.

183 Details afbeelding: Memoria in Beeld. Vervaardigd door Jan Deys in 1570. Materiaal onbekend. Middenstuk: 213 x 178 cm. Linker, - en rechterluik: 215 x 80 cm, predellalouken hiervan: 73 x 47 cm. Oorspronkelijke verblijfplaats Barbarakerk in Culemborg, nu in het museum Elisabethsweshuis in diezelfde plaats. Inv.-nr. MEW 203.

184 Van Bueren, *Leven na de dood*.

185 Ibidem, 57, 116.

kloosterorden. Toch, wanneer haar kleding nauwgezet vergeleken wordt met afbeeldingen van geïdentificeerde kloosterlingen en afbeeldingen van geïdentificeerde seculiere vrouwen wijkt haar kleding af van kloosterkleding en komt eerder overeen met de seculiere dracht van oudere getrouwde vrouwen of weduwen.¹⁸⁶ Identificatie van de afgebeelde personen zou uitsluitsel kunnen geven over de kleding van de vrouw en over haar relatie tot de man op het linkerluik. Hierbij kan gedacht worden aan: was ze getrouwd met hem ten tijde van de vervaardiging, weduwe, of was ze wellicht overleden en in opdracht van een zoon, dochter, latere vrouw of door de man zelf afgebeeld en draagt ze daarom dergelijke kleding?

Deze problemen lijken op het eerste gezicht niets te maken te hebben met kloosterkleding, maar door de kloosterkleding van de vier kloosterlingen op het rechterluik te vergelijken met de kleding van reeds geïdentificeerde kloosterlingen kan er wellicht meer ontdekt worden over deze afbeelding. De kleding van de vier vrouwelijke kloosterlingen op het luik toont sterke overeenkomsten met de dracht van de hierboven geïdentificeerde dominicanessen. Door de vergelijking van de kleding van deze onbekende kloosterlingen met de kleding van bijvoorbeeld de nonnen van de familie Viheli, is het zeer waarschijnlijk dat het hier om vier, waarschijnlijk aan elkaar verwante, dominicanessen gaat. Ze dragen alle vier een zwarte sluier met een witte rand, een witte guimpe, een wijde zwarte openvallende mantel, een wit habijt en een eveneens witte scapulier. Het vergelijken van de kleding geeft een handvat voor verder onderzoek naar de herkomst van deze afbeelding en de identiteit van de afgebeelde personen. Er kan op deze manier dicht bij een verklaring gekomen worden voor bijvoorbeeld de (in relatie tot het linkerluik) afwijkende compositie van het luik met de afgebeelde vrouwen. Op de afbeelding zijn meer aanknopingspunten voor verder onderzoek: de afgebeelde heilige geeft aan dat de beschermheilige van de oudere vrouw (of misschien de groep/familie?) Barbara is. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het om een patroonheilige en niet om een naamheilige, aangezien haar mannelijke tegenhanger op het linkerluik de Heilige Katharina als heilige bij zich heeft staan en de man zal waarschijnlijk niet Katharina hebben geheten. Een ander aanknopingspunt is de plaats van vervaardiging: de luiken zijn vervaardigd in of rondom Keulen. Door deze informatie met elkaar te combineren kan er, met behulp van kledingvergelijking, wellicht een antwoord gegeven worden op bovenstaande onderzoeksproblemen en kunnen de personen worden geïdentificeerd.

3.3 Karmelieten en karmelietessen

Algemeen

De karmelieten danken hun naam aan de berg Karmel in Jeruzalem, waar de orde in 1200 is gesticht. In 1226 werd de regel van de karmelieten door de paus goedgekeurd en in 1247 werden de karmelieten door de paus als bedelorde erkend.¹⁸⁷ In 1271 koos de orde pas echter definitief voor het bestaan als bedelorde, nadat er intern een conflict was ontstaan. Dit conflict had betrekking tot de keus voor een contemplatief leven of een mendicantenbestaan. De regel van de karmelieten is gebaseerd op de teksten uit de bijbel. De vroegste *consuetudines* laten zien dat de orde zich organiseerde naar het model van de dominicaner orde.¹⁸⁸ In 1452 ontstond de orde van karmelietessen (Vrouwebroerissen) toen een pauselijke bul het de orde toestond om vrouwen op te nemen in een tweede orde (deze was contemplatief) en een derde orde voor leken te stichten.¹⁸⁹ In de dertiende eeuw werden de monniken vanwege hun gestreepte mantel aangeduid als *fratres barrati*. Tijdens een kapittelvergadering in 1287 in het franse Montpellier werd besloten de gestreepte mantel te verruilen voor een witte mantel.¹⁹⁰ Tegen het einde van de zestiende eeuw wordt de orde onderscheiden in de geschoeide (*calceati*) en ongeschoeide (*discalceati*) karmelieten. De geschoeide karmelieten staan voor een soepele regel, terwijl de ongeschoeide karmelieten een strenge richting op zijn gegaan.

In Nederland worden de monniken ook wel (Onze-lieve-) Vrouwebroeders genoemd. Het oudste klooster in het bisdom Utrecht werd gesticht in Haarlem (1249), waarop de stichtingen in Schoonhoven (1330), Woudsend (1337), IJlst (1387), Vlissingen (1410), Ouddorp (1467) en Utrecht (1468) volgden. De karmelietessenkloosters bevonden zich in Haarlem (1466) en Rotterdam (1482).¹⁹¹

¹⁸⁶Zoals bijvoorbeeld al te zien is geweest bij het echtpaar Kannegiesser en de moeder van Jacob Schout.

¹⁸⁷Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 275.

¹⁸⁸Ibidem.

¹⁸⁹Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 329-330. Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 266.

¹⁹⁰Day, *Dictionary of religious orders*, 69.

¹⁹¹Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 266-267.

Onderverdeling van de orde

De karmelieten zijn als volgt onderverdeeld:

- Eerste orde. Hiertoe worden enkel mannen toegelaten, zij worden monniken of Vrouwebroeders genoemd.
- Tweede orde. Deze orde is voor vrouwen, zij heten nonnen of Vrouwebroerissen.
- Derde orde. Deze orde is voor vrouwelijke en mannelijke leken.

De afbeeldingen

Er zijn slechts enkele afbeeldingen van deze orde, maar de afbeeldingen geven wel een goed beeld van de kleding die de kloosterlingen droegen. Op een afbeelding staan zes karmelieten uit Keulen afgebeeld onder de bescherming van de mantel van Maria die het Kind op haar arm draagt.¹⁹² Bij vijf monniken is de kruinschering duidelijk zichtbaar, maar de monnik vooraan heraldisch rechts draagt een zwarte hoofdbedekking. Allen dragen zij een bruine pij met een koord om hun middel geknoopt en daaroverheen een witte mantel met schouderstuk en kap.

Het volgende gebedsportret was waarschijnlijk gedeelte van een groter geheel en het gedeelte waar het gebedsportret op te zien is, vergezeld van de heilige Antonius, is doorgezaagd, waardoor alleen de kloosterling zelf nog te zien is.¹⁹³ Het gaat hier om een paneel waarvan de kloosterling kleding draagt die sterk lijkt op de kleding van bovenstaande karmelieten. De man heeft een kruinschering, is gekleed in een donkere pij en draagt daaroverheen een witte mantel met schouderstuk en kap. De man was zeer waarschijnlijk een karmeliet.

Hoewel er geen afbeeldingen gevonden zijn van vrouwelijke karmelieten, bestaan wel afbeeldingen van een heilige die vereerd werd door de orde en die gekleed gaat in de kleding van karmelietessen. Hierdoor kan er een beeld geschilderd worden van de kleding die karmelietessen droegen. Het gaat hier om de heilige Teresa van Avila, van wie een aantal schilderijen bestaan, afkomstig uit Belgische karmelietessenkloosters. Doordat de schilderijen sterk op elkaar lijken zullen er maar twee besproken worden. Het eerste schilderij is afkomstig uit een klooster uit Brussel, waarop de heilige Teresa knielend voor een *Ecce Homo*-schilderij is afgebeeld.¹⁹⁴ Teresa draagt een bruin habijt met daaroverheen een witte mantel die langs beide zijden van haar lichaam openvalt. Daarnaast draagt ze een zwarte sluier met daaronder een witte ondersluier en witte guimpe. Het tweede schilderij is afkomstig uit een klooster in Leuven. Hierop staat Teresa heraldisch links afgebeeld bij een visioen van *De gegeselde Christus*.¹⁹⁵ Ook op deze afbeelding draagt Teresa een bruine pij en witte mantel en heeft ze een zwarte sluier met witte onderkap en witte guimpe aan.

Hoofdstuk 4

Geestelijke ridderorden

De geestelijke ridderorden zijn voor een groot deel ontstaan tijdens de kruistochten. De orden namen taken op zich zoals het beschermen van pelgrims die naar het Heilige Land reisden, het verplegen van diezelfde pelgrims bij ziekte, maar ook het verdedigen van het Heilige Land tegen heidenen en islamieten. De meeste orden namen de statuten over van de cisterciënzer orde in Cîteaux. Ridderorden hadden een ander soort verdeling binnen de orde, zoals bij bijvoorbeeld de traditionele orden en bedelorden het geval was, maar de verschillende ordelingen legden wel allen de drie kloostergeloften af. De ridderorden bestonden uit de

192 Details afbeelding: Vervaardigd door de Meester van het leven van de Maagd rond 1480. Materiaal en afmetingen onbekend. Musée des Beaux-Arts in Budapest. Inv.-nr. 156.

193 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardiger, datering en afmetingen onbekend. Paneel. Te zien in Huis Bergh te 'S Heerenberg. Inv.-nr. 70.

194 Details afbeelding: Paul Vandenbroeck (e.a.), *Hooglied, de beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de dertiende eeuw*, Brussel 1994. 159, 232. Vervaardiger onbekend, zeventiende eeuw. Doek. 162 x 109 cm. Verblijft in het klooster van de zusters ongeschoeide karmelietessen in Brussel.

195 Details afbeelding: Vandenbroeck, *Hooglied*, 68, 248. Vervaardiger onbekend, zeventiende eeuw. Paneel. 96 x 75 cm. Oorspronkelijk in het karmelietessenklooster in Leuven, reeds bevindt het werk zich op de Faculty Club in Leuven in de verzameling Wielandt. Inv.-nr. GB (W) S7.

ridders zelf, die 'fysiek' streden voor hun geloof, en uit broeders en priesters.¹⁹⁶ Hoewel er verschillende ridderorden hebben bestaan, zal er in deze scriptie alleen aandacht besteed worden aan de twee ridderorden waarvan afbeeldingen zijn gevonden.

4.1 Duitse orde

Algemeen

De Duitse orde is gesticht in 1190 in het Heilige Land zelf, tijdens de vierde kruistocht, door Duitse kooplieden uit Bremen en Lübeck. Deze stichters bouwden, na een belegering, een veldhospitaal bij Acre om te zorgen voor de gewonden. Uiteindelijk werd dit een permanente vestiging, financieel gesteund door Frederik van Schwaben en paus Hendrik VI (paus van 1190-1197).¹⁹⁷ De regel voor de orde werd in 1198 goedgekeurd door de paus en is afgeleid van de kloosterregel van de tempeliers, die geschreven werd door de cisterciënzer monnik Bernardus van Clairvaux.¹⁹⁸ Rond 1231 werd in Utrecht een huis gesticht door de ridders, dat zich ontwikkelde tot de centrale balije van Nederland boven de grote rivieren.

Onderverdeling van de orde

De Duitse orde bestond uit ridders, priesters en broeders. Hoewel vrouwen geen non konden worden binnen de orde, was er wel ruimte voor lekenzusters en koorzusters. Ook waren er waarschijnlijk geassocieerde leken die tot de orde behoorden. Dit waren mensen die niet de geloften aflegden, maar zichzelf wel inzetten voor de orde.

De afbeeldingen

In 1641 liet Anselmus Bol van Hamersveld een kopie maken van een memorietafel van zijn voorouders. Hij wilde het ridderschap voor zichzelf verwerven en via deze kopie wilde hij aantonen dat hij van edele afkomst was. Op de memorietafel is te zien hoe zijn voorouder Lubbert Bol (sterfdatum 1398) heraldisch rechts knielt bij een afbeelding van *Maria met Kind*.¹⁹⁹ Lubbert Bol was deken van de Domkerk in Utrecht en lid van de Duitse Orde. Hij draagt geen harnas en wapenrok, waarmee leden van de Duitse orde soms zijn afgebeeld, maar hij heeft een witte mantel aan waarop links het kruis van de Duitse orde te zien is. Zijn almuis ligt voor hem op de grond. In tegenstelling tot andere kloosterorden hebben de leden van de Duitse orde geen kruinschering.

Van de volgende kloosterling is de identiteit niet bekend, maar zijn kleding wijst erop dat hij waarschijnlijk lid was van de Duitse orde. Het gaat hier om een paneel waarop de kloosterling heraldisch links knielt bij een voorstelling van *Anna te drieën*.²⁰⁰ De man draagt een witte mantel met het ordekrus.

4.2 Johanniters

De orde van St. Jan van Jeruzalem, ook wel johanniters, Jansheren of hospitaalorde genoemd, werd rond het midden van de elfde eeuw gesticht in Jeruzalem en had als taak het verzorgen van zieke pelgrims. De Nederlandse commanderijen behoorden tot de balije van Utrecht en de balije viel onder de Duitse natie.²⁰¹ De regel van de johanniters werd gebaseerd op de regel van Augustinus en de orde volgde de regel naar het voorbeeld van de reguliere kanunniken. Hoewel de orde in het begin geen militair karakter had en vooral gericht was op het verzorgen van de zieke pelgrims, nam Raymond du Puy later de beslissing om een

196 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 257.

197 Day, *Dictionary of religious orders*, 276-277.

198 Day, *Dictionary of religious orders*, 376. Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 258-259.

199 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door Jan Gerritsz. van der Bronckhorst in 1641. Paneel. 74,5 x 51 cm. Oorspronkelijk in de woning Bol in Utrecht, nu in het Rijksmuseum in Amsterdam. Inv.-nr. SK-A-4485.

200 Details afbeelding: Memoria in beeld. Waarschijnlijk vervaardigd in de kring van de Meester van Alkmaar en Cornelis Buys. Datering ligt tussen 1490-1495. Paneel. 52 x 37 cm. Bevindt zich nu in een particuliere collectie in Engeland.

201 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 258. Meer lezen: Van Bueren, *Tot lof van Haarlem; het beleid van de stad Haarlem ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen*, Hilversum 1993.

militaire functie aan te nemen om zo het Heilige Land te kunnen verdedigen tegen heidenen.²⁰²

Onderverdeling van de orde

De orde is onderverdeeld in:

- Eerste orde, waartoe ridders, priesters en broeders behoorden. Leden moesten van adellijke afkomst zijn.
- Tweede orde, waartoe vrouwen werden opgenomen. Zij werden kanunnikessen van de orde van Jan van Jeruzalem genoemd. De vrouwen moesten van adellijke afkomst zijn en volgden de regel van Augustinus.²⁰³
- Geassocieerde leken. Mannen en vrouwen konden de orde bijstaan als leek.

De afbeeldingen

De eerste afbeelding is een drieluik waar op het middengedeelte heraldisch links het gebedsportret van Philips van Hogesteyn is geschilderd bij het thema *De graflegging*.²⁰⁴ Hij was priester in de ridderlijke orde van St. Jan van Jeruzalem en van 1571 tot aan zijn dood in 1574 commandeur van het Haarlemse Jans klooster. De man draagt een lange zwarte mantel over zijn zwarte pij met op zijn linkerschouder en op zijn borst het ordekrus. Hij heeft geen kruinschering.

Bij een drieluik van *De kruisiging* knielt op het rechterluik Tieleman Oem van Wijngaarden (sterfdatum: 1518).²⁰⁵ Hij was ingetreden in het Haarlemse Jans klooster. Op het werk wordt hij begeleid door Johannes de Doper. Op het rechterluik staat zijn achterneef Dirk van Noordwijk (sterfdatum: 1504-5) afgebeeld, bijgestaan door de heilige Antonius, hij was kapelaan van de kerk in Den Burgh op Texel. Te zien is dat Tieleman een lange zwarte mantel draagt met op zijn linkerschouder het kruis van de orde. Ook hij heeft geen kruinschering.

Hoofdstuk 5

Lekenorden

Bovengenoemde kloosterorden kenden allemaal een derde orde, waartoe leken konden toetreden om een religieus geïnspireerd leven te leiden. Naast deze derde orden die verwant waren aan een kloosterorde, ontstonden er ook lekenorden die op zichzelf stonden. Binnen deze lekenorden hoefden de leden zich niet te houden aan een kloosterregel en mochten ze persoonlijk bezit voor zichzelf houden. De leden van een lekenorden leefden wel samen en leidden deels een gemeenschappelijk leven. Hoewel er meer lekenorden bestonden, zoals de cellebroeders en cellezusters en broeders en zusters van het gemene leven, zijn hier alleen afbeeldingen van begijnen opgenomen.

5.1 Begijnen

In de elfde en twaalfde eeuw was er in de steden sprake van religieuze vrouwen die met grote regelmaat bij elkaar kwamen, maar verspreid over de stad in hun eigen woning woonden. Vanaf de dertiende eeuw kwam het voor dat deze vrouwen bij elkaar gingen wonen. Dit was bijvoorbeeld omstreeks 1230 het geval in steden als Aken, Keulen, Leuven, Gent en Namen.²⁰⁶ De vrouwen legden geen geloften af, maar werden wel

202 Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 216-217.

203 Day, *Dictionary of religious orders*, 225.

204 Details afbeelding: Memoria in beeld. Geschilderd in de omgeving van Jan van Scorel tussen 1544 en 1573. Paneel. Middengedeelte: 83 x 67 cm.

Luiken: 83 x 23 cm. Wellicht bevond het werk zich oorspronkelijk in het Jans klooster te Haarlem (in 1573 wordt het werk vermeld in de inventaris van het klooster), nu bevindt het werk zich in het Bowes Museum in Barnard Castle in Durham. Inv.-nr. 615.

205 Details afbeelding: Memoria in beeld. Haarlems werk, vervaardigd rond 1525. Paneel. Afmetingen middengedeelte: 119 x 92,2 cm. Linkerluik:

121 x 40,5 cm. Rechterluik: 121,5 x 41 cm. Oorspronkelijk in het Haarlemse Jans klooster, nu in Museum Catharijneconvent in Utrecht. Inv.-nr. RMCC s25

206 Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 318.

verplicht om celibatair te leven zolang zij binnen de gemeenschap woonden. Daarnaast moesten zij een sober en nederig bestaan leiden. Anders dan bij andere vrouwelijke orden, gingen de vrouwen wel de straat op om armen en zieken te helpen.²⁰⁷ Als verzamelnaam voor dergelijke organisaties voor devote vrouwen ontstond de term *begijn*. Doordat de status van deze organisaties niet duidelijk was en het voor onrust zorgde werd er door het Concilie van Vienne (1311-1312) een verbod ingesteld op de begijnenbeweging. De begijnen begonnen zich hierna aan te sluiten bij derde orden van verschillende kloosterorden. Toen in 1318 het verbod versoepeld werd ontwikkelde de begijnenbeweging zich snel los van deze kloosterorden en breidde zich uit.²⁰⁸

Opmerkelijk aan de begijnenbeweging is dat de beweging als enige orde in de monastieke geschiedenis, gecreëerd werd voor en door vrouwen en ook nooit door een mannelijke orde werd begeleid of overgenomen.²⁰⁹ Hoewel de beweging veel vrouwelijke leden kende, ontstonden er wel mannelijke gemeenschappen, waarvan de leden begarden werden genoemd, die volgens het principe van de begijnen leefden. Door hun onduidelijke semi-religieuze status viel (meer dan bij de begijnen), vanuit de kerkelijke autoriteiten, de verdenking van ketterij op hen, waardoor een aantal begardenconventen, om aan vervolging te ontkomen, zich aansloten bij de derde orde van de franciscanen.²¹⁰

De begijnenbeweging is anders dan de kloosterorden die hiervoor besproken zijn. Dit is ook terug te zien aan de manier waarop de orde is opgebouwd. De orde kent geen eerste of tweede orde, maar bestaat simpelweg uit leken.

De afbeelding

Er zijn een aantal afbeeldingen van vrouwelijke begijnen gevonden, maar omdat de meeste afbeeldingen uit de achttiende eeuw komen is ervoor gekozen deze niet op te nemen in de scriptie. De kans bestaat dat er op die manier een verkeerd beeld ontstaat van de manier waarop de begijnen in de middeleeuwen zich kleedden. Er is een enkele afbeelding uit de late middeleeuwen, waarop twee geïdentificeerde begijnen staan afgebeeld. Het gaat hier om een veelluik van Bernard van Orley.²¹¹ Geopend toont het veelluik *De dood van Maria* met daarboven haar hemelvaart. Interessant voor deze scriptie zijn de buitenzijden van het veelluik. Centraal staat *De Gregoriusmis* afgebeeld en op het linkerluik knielt Catharina Smets, die wordt bijgestaan door haar naamheilige Catharina. Zij was meesteres van de infirmerie van het Begijnhof. Op het rechterluik knielt Gertrudis Seutrocx met haar naamheilige Gertrudis. Beide vrouwen waren begijnen in het Begijnhof te Brussel. De vrouwen dragen beiden een lange witte sluier die tot op hun heupen valt en daaronder dragen zij een lange witte guimpe die tot de buik reikt. Beiden dragen een lang zwart habijt. Doordat er weinig vergelijkingsmateriaal bestaat, is het moeilijk te zeggen of alle begijnen op een dergelijke manier gekleed gingen. Wat in ieder geval verschilt van de 'gewone' kloosterorden is dat de begijnen een witte sluier dragen.²¹² Wellicht komt dat doordat zij geen kloostergeloften aflegden en in feite de lekenstatus bleven behouden. Bij de derde-ordelingen van de orde der clarissen is bijvoorbeeld ook te zien dat die kloosterlingen een witte sluier droegen.

Hoofdstuk 6

Slotopmerkingen

6.1. Problemen bij het identificeren van kloosterkleding

Het doel van deze scriptie is het ontwikkelen van een hulpmiddel bij het identificeren van kloosterlingen en kloosterkleding op laat-middeleeuwse afbeeldingen. Toen ik begon met het inventariseren van afbeeldingen

207 Ibidem, 235-237.

208 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 269-270.

209 Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen*, 318.

210 Ibidem, 321.

211 Details afbeelding: Vandenbroeck, *Hooglied*, 82, 238. Geschilderd door Bernard van Orley in Brussel in 1520. Paneel. Middenpaneel: 108/69 x 153 cm. Bovenste luiken: 36 x 33 cm. Zijluiken: 69 x 33 cm. Afkomstig uit het Groot Begijnhof in Brussel, bevindt zich nu in het Museum van OCMW in Brussel.

212 Day, *Dictionary of religious orders*, 34.

voor mijn onderzoek viel mij direct op dat het op de voorstellingen niet altijd duidelijk is of een afgebeelde persoon behoorde tot een kloosterorde. Nader onderzoek, in secundaire literatuur, wees uit dat over de dracht van kloosterorden in de late middeleeuwen nog steeds onzekerheid bestaat. In sommige gevallen is de orde niet bekend of verkeerd vastgesteld. Met name in het geval van vrouwen op afbeeldingen is het vaak onduidelijk of het kloosterlingen betreft en zo ja, tot welke orde de vrouwen precies behoren. Daarnaast lijkt de kleding van een aantal kloosterorden van mannen sterk op elkaar, bijvoorbeeld in het geval van cisterciënzer en premonstratenzer monniken. Ook komt het voor dat leden van dezelfde orden op afbeeldingen verschillend gekleed gaan. Dit soort problemen staat de identificatie van afgebeelde kloosterlingen in de weg en dat is de reden waarom het schrijven en in beeld brengen van een beredeneerd overzicht van de kleding van de belangrijkste kloosterorden uit de late middeleeuwen zo waardevol is. Het identificeren van kloosterlingen en hun kleding en het indelen van deze kleding bij de juiste kloosterorden is belangrijk, omdat een identificatie kan leiden tot meer kennis en inzicht over een bepaalde voorstelling en de context daarvan. Kloosterlingen kunnen op deze manier bijvoorbeeld geplaatst worden bij families. Een overzicht van kloosterkleding is een goed hulpmiddel voor verder wetenschappelijk onderzoek.

In dit onderzoek is geprobeerd een beeld te scheppen van de kleding van middeleeuwse kloosterorden op afbeeldingen. Tijdens het onderzoek zijn echter, zoals ik hierboven al kort aangaf, een aantal specifieke problemen naar voren gekomen, waardoor het moeilijk is een eenduidig beeld te creëren van de verschillende orden. Variaties vormen eerder de regel dan de uitzondering en bij het identificeren van kloosterkleding is het belangrijk om hier rekening mee te houden. Sommige kloosterorden, zoals bijvoorbeeld de premonstratenzer, karmelieter en birgittijner kloosterorden, gaan op een groot aantal afbeeldingen identiek gekleed, maar dit is niet het geval voor de meeste kloosterorden. In het geval van de cisterciënzer en dominicaner kloosterorden, zijn afbeeldingen gevonden waarop de kloosterlingen met en zonder mantel worden weergegeven. In het geval van de cisterciënzers, bestaan er zelfs drie variaties: Jan van Langel en enkele onbekende cisterciënzer nonnen gaan gekleed in het wit zonder mantel, Adriana van Roon en Johan Ingenray van Huls dragen een zwarte mantel en er zijn twee voorstellingen gevonden waarop monniken afgebeeld worden zonder mantel, maar met zwart scapulier. Ook franciscaner monniken worden, als gevolg van de splitsing van de orde in minderbroeders-conventuelen en minderbroeders-observanten, respectievelijk afgebeeld met mantel en zonder mantel. Monniken van de eerste orde van de kartuizers dragen op afbeeldingen dezelfde kleding, maar kunnen afgebeeld worden met (zoals bijvoorbeeld de Zwitserse kartuizer abt Hieronymus Tschekkenbürlin) en zonder de capuchon over het hoofd. Bij de kleding van reguliere kanunniken, bestaat, voor zover bekend, geen variatie. Dit is echter wel het geval voor de tweede orde van reguliere kanunnikessen. Kanunnikessen zoals Margriet en Baerte Corsgendr. worden afgebeeld zonder mantel, maar de abdis van het klooster Mariënpoel, Catharina van Zwieten, staat op de memorietafel van de familie van Zwieten afgebeeld met zwarte mantel. De reguliere kanunnikessen van het Johanneshospitaal in Brugge dragen echter weer een witte mantel en hebben daarnaast een zwart scapulier aan. Het dragen van wel of geen mantel of scapulier is een variatie waarbij de kleding enigszins overeenkomsten blijft tonen met elkaar, maar een enkele afbeelding laat de beeltenissen van reguliere kanunnikessen zien, die geschilderd zijn in kleding die niet eens lijkt op de kleding van de anderen. Hoewel Cornelia en Anna van Lalaing reguliere kanunnikessen waren, gaan zij op een memorietafel namelijk gekleed in de koorgewaden van stiftedames.

Naast de variatie die bestond in kloosterkleding, zijn er ook problemen van andere aard, die het identificeren van kloosterkleding bemoeilijken. Een voorbeeld hiervan is de manier waarop bijvoorbeeld weduwen, overleden en getrouwde vrouwen worden afgebeeld op middeleeuwse voorstellingen. De kleding van, ten tijde van de vervaardiging reeds overleden, Christina Schlogyn en Christina Elverfeld, op de memorietafel van de familie Kannegiesser, toont sterke overeenkomst met de kleding van benedictinessen. Toch waren beide vrouwen niet ingetreden in een klooster. Daarnaast was het ook mogelijk dat vrouwen werden afgebeeld in kloosterkleding, terwijl ze niet waren ingetreden. Dit is bijvoorbeeld het geval op de memorietafel van de familie Sas, waarop Digna Sas in kloosterkleding is afgebeeld met haar kartuizer-neven, terwijl zij in de beschikbare bronnen nergens staat vermeld als non, maar slechts als 'vrome vrouw'. Wat ook een probleem vormt zijn voorstellingen, waarop de afgebeelde personen kloosterkleding dragen, maar waarvan de orde niet vastgesteld kan worden. Het gaat hier om afbeeldingen met ongeïdentificeerde vrouwelijke kloosterlingen die geheel in het wit gekleed gaan. Zij dragen een wit habijt of hemd en een witte sluier en witte guimpe. Deze kloosterlingen staan alleen afgebeeld of in combinatie met leden van verschillende orden, waardoor vrouwen in dergelijke kleding niet bij een kloosterorde ingedeeld kunnen worden. Een voorbeeld van een afbeelding met daarop een kloosterling in witte kleding is een voorstelling

met het thema *De boom van Jesse*.²¹³ Waarschijnlijk gaat het hier om een novice. Een novice ontving namelijk pas bij haar professie de zwarte sluier.²¹⁴ Van Luijk beschrijft in haar dissertatie dat novices een wit linnen koorhemd droegen bij hun inkleding.²¹⁵ Hoewel in haar bron niet gesproken wordt van een witte sluier, hoeft dat niet te betekenen dat de novice deze niet droeg. Wellicht droeg ze deze al als postulante en werd het daarom niet vermeld.²¹⁶ Postulanten, novices en monialen (nonnen) droegen verschillende habijten, waarin het verschil in status werd weerspiegeld.²¹⁷

6.2 Successen

Deze scriptie is het vervolg op een eerste onderzoek naar kloosterkleding door Cassandra van Houdt. Zij heeft de afbeeldingen met kloosterlingen uit de database *Memoria in beeld*, op haar website ingedeeld naar de kloosterorden waartoe zij behoorden. De afbeeldingen van de website *Memoria in beeld* zijn allen afkomstig uit het huidige Nederland. Door de beperkte hoeveelheid aan afbeeldingen, kon Cassandra voor sommige orden niet precies vaststellen hoe de kleding eruitzag op middeleeuwse voorstellingen. Daarnaast konden sommige afbeeldingen niet geplaatst worden, omdat er niet genoeg vergelijkingsmateriaal was. Ik ben op zoek gegaan naar meer secundaire literatuur en meer afbeeldingen en heb hierbij het gebied uitgebreid waar de afbeeldingen vandaan mochten komen. Hierdoor heb ik een uitgebreider en vollediger overzicht van kloosterkleding kunnen maken en heb ik van meer kloosterlingen de orde kunnen vaststellen. Daarbij heb ik de afbeeldingen waarop variaties of uitzonderingen getoond werden, in kunnen delen bij kloosterorden. Mijn bevindingen heb ik niet alleen verwerkt in een thesis, maar ook in een website.

6.3 Vervolgonderzoek

In mijn onderzoek heb ik mijzelf als doel gesteld via middeleeuwse voorstellingen de kloosterkleding van afgebeelde kloosterlingen in te delen bij kloosterorden. Daarbij ben ik voornamelijk uitgegaan van reeds geïdentificeerde kloosterlingen op afbeeldingen, om zodoende onbekende kloosterlingen te kunnen identificeren en heb ik in secundaire literatuur gekeken of er primaire bronnen werden vermeld waarin kloosterkleding aan bod komt. Echter, slechts enkele malen wordt in secundaire literatuur melding gemaakt van de specifieke kleding die een kloosterorde droeg. Het gaat hierbij om bewaard gebleven oorkonden en akten. Bisschop Frederik van Blankenheim vaardigde bijvoorbeeld in 1411 een oorkonde uit waarin werd beschreven dat de derde-orde zusters van het Delfste Agathaconvent een mantel en kap moesten dragen die grijsachtig van kleur moest zijn. Om te zorgen dat ze begrepen welke kleur hij bedoelde, bevestigde hij een stukje linnen als voorbeeld aan de oorkonde. De bisschop van Doornik bepaalde in 1459 middels een oorkonde, dat de kloosterlingen van het Johanneshospitaal in Brugge een religieus leven mochten leiden onder zijn gezag en gaf daarbij aan welke kleding zij moesten dragen. De nonnen werd een witte mantel en wit habijt voorgeschreven, met een zwarte sluier en scapulier. De bevestiging van bisschop Rudolf van Diepholt van 5 mei 1448, dat de devote gemeenschap van Sint-Hieronymus Roma in Leiden in 1448 de regel van Augustinus aannam, is eveneens bewaard gebleven. Hij bepaalde in deze bevestiging dat de zusters gekleed moesten gaan in een grauwe bovenrok, zwarte mantel en zwarte sluier. Deze sluier moesten zij aanhouden als ze naar bed gingen.²¹⁸ De Leidse Witte Nonnen kenden een tussenpositie tussen novice en moniale, voor zusters die voor de professie overleden waren of te ongeletterd waren om hun professie te doen. De zusters die de positie van *in statu monialium* hadden, kregen in plaats van een zwarte sluier, een wit scapulier.²¹⁹

Bovenstaande voorbeelden zijn een waardevolle aanvulling voor het onderzoek naar kloosterkleding. Maar het zijn ook de enige voorbeelden van beschrijvingen van kloosterkleding die ik, in de door mij geraadpleegde secundaire literatuur, gevonden heb. Vervolgonderzoek naar kloosterkleding zou zich niet alleen hoeven te concentreren op afbeeldingen, maar zou zich ook kunnen richten op geschreven

213 Details afbeelding: Memoria in beeld. Vervaardigd door Jan Mostaert tussen 1485-1500. Paneel. 88,5 x 59,5 cm. Bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam. Inv.-nr. SK-A_3901.

214 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 71.

215 Ibidem, 55.

216 Een vrouw die intrad in een klooster moest twee stadia doorlopen voordat ze non werd en de zwarte sluier mocht dragen: postulante en novice.

217 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 38.

218 Ibidem, 136.

219 Ibidem, 38.

middeleeuwse kledingvoorschriften voor kloosterorden. Deze voorschriften geven precies aan wat kloosterlingen van een bepaalde kloosterorde droegen en zouden een goede aanvulling zijn op het onderzoek naar kloosterkleding middels middeleeuwse afbeeldingen. Zoeken naar oorkondes en akten als de voorbeelden hierboven is tijdrovend en de kans dat daadwerkelijk iets gevonden wordt is klein. Dergelijke oorkonden zijn losse fragmenten die toevallig bewaard zijn gebleven. Het systematisch onderzoeken van de kloosterregels van de verschillende kloosterorden zal eveneens weinig opleveren, doordat deze regels weinig details geven met betrekking tot het praktische leven binnen een orde. Kloosterorden ontwikkelden voor het invullen van deze details statuten en gewoonten (*consuetudines*). Voor vervolgonderzoek naar kloosterkleding, waarbij gekeken wordt naar de beschrijving van kloosterkleding in geschreven bronnen, is het raadzamer om daarom te kijken naar statuten en gewoonten van kloosterorden en hun overkoepelende orden en congregaties. Een blik in de *consuetudines* van de kartuizer orde, geschreven door de kartuizer Guigo in 1127, leert bijvoorbeeld dat daarin wordt beschreven wat voor, en hoeveel kleding een kartuizermonnik mocht bezitten. Echter, hierbij wordt niet aangegeven hoe die kleding er precies uitzag, behalve dat de kleding eenvoudig moest zijn. Wellicht zal verder onderzoek naar statuten van verschillende kartuizer kloosters meer informatie blootleggen over kartuizer kloosterkleding. Tijd en ruimte hebben verhinderd dat ik voor mijn scriptie dergelijk onderzoek heb kunnen uitvoeren, maar de basis voor onderzoek naar kloosterkleding en voor het identificeren van kloosterlingen en hun kleding ligt er, in de vorm van deze scriptie en de bijbehorende website. Van hieruit zijn de mogelijkheden voor vervolgonderzoek naar kloosterkleding talrijk.

Bibliografie

- Van Bueren, Truus, 'Care for the here and the hereafter, a multitude of possibilities', in: Truus van Bueren (ed.), *Care for the here and the hereafter; Memoria, art and ritual in the middle ages*, Turnhout 2005.
- Van Bueren, Truus, 'Gebruik en functie van memorieboeken. Met voorbeelden uit Norbertijnenkloosters', in: *Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden. Bijdragen van de contactdag. Memorievieringen bij Norbertijnen* 16, Averbode 2006.
- Van Bueren, Truus, *Leven na de dood*, Turnhout 1999.
- Van Bueren, Truus, Andrea van Leerdam en Fenna Visser, *Memoria in beeld. Middeleeuwse memorievoorstellingen uit het (aarts)bisdome Utrecht (Representations of medieval memoria: memorial paintings and sculptures from the (arch)bishopric of Utrecht)*, <http://www.let.uu.nl/memorie>, Utrecht november 2009.
- Van Bueren, Truus, *Tot lof van Haarlem; Het beleid van de stad Haarlem ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen*, Hilversum 1993.
- Day, Peter, *A dictionary of religious orders*, Londen 2001.
- Dijkstra (e.a.), Jeltje, *De schilderijen van Museum Catharijneconvent*, Zwolle 2002.
- Van Engen, Hildo, 'Niet wit en niet zwart, het kleurloze habijt van de derde orde van Sint-Franciscus', in: *Madoc* 2001.
- Frings, Jutta, *Krone und Schleier*, München 2005.
- Jezler, Peter, *Himmel, Hölle, Fegefeuer; das Jenseits im Mittelalter*, Zürich 1994.
- Kuhns, Elizabeth, *The habit, a history of the clothing of catholic nuns*, New York 2003.
- Kuys, Jan, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen 2004.
- Lawrence, Clifford, *Kloosterleven in de middeleeuwen in West Europa en de Lage Landen*, Amsterdam 2004.
- Van Luijk, Madelon, *Bruiden van Christus, de tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle. 1380-1580*, Amsterdam 2003.
- Van Mander, Karel, *Het schilder-boeck*, (facsimile van de eerste uitgave) Haarlem 1604, Utrecht 1969.
- Shahr, Shulamith, *The fourth estate, a history of women in the middle ages*, Londen 1983.
- *Sint-janshospitaal 1188-1976; een tentoonstelling georganiseerd door de Commissie van Openbare Onderstand van Brugge*, Brugge 1976 1.
- Schoonebeek, Adriaan, *Nette afbeeldingen der eyge dragten van alle geestelyke orders nevens een korte aantekening van haar begin, instellers, en bevestiging/in 't koper gebracht door Adriaan Schoonebeek*, Amsterdam 1688.

- Schoonebeek, Adriaan, *Nette afbeeldingen der eygene dragten van alle geestelyke vrouwen en nonnenorders, nevens een korte aantekening van haar begin, voortgang en bevestiging/Te zamen gesteld en in 't koper gebracht door Adriaan Schoonebeek*, Amsterdam 1691.
- Vandenbroeck (e.a.), Paul, *Hooglied, de beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de dertiende eeuw*, Brussel 1994.
- Verhoeven, Gerrit, 'Een klooster voor de prins', in: *Delf; cultuurhistorisch bulletin Delft*, 2003 2.
- De Vos (e.a.), *Hans Memling; catalogus*, Brugge 1994.
- Zehnder, Frank Günther, *Katalog der Altkölner Malerei*, Keulen 1990.